

19th Iranian Soil Science Congress
2-4 December, 2025

نوزدهمین کنگره علوم خاک ایران
۱۱ تا ۱۳ آذر ۱۴۰۴

۳۲۰۳۱-۰۴۲۵۰

مدیریت جامع نگر و هوشمند خاک و آب

Holistic and Smart Soil and Water Management

دانشکده‌گان کشاورزی و منابع طبیعی دانشگاه تهران

College of Agriculture & Natural Resources, University of Tehran

فرا روایت و تحلیل تاریخی فرآیند تدوین و تصویب قوانین ناظر بر خاک در نظام

قانون گذاری جمهوری اسلامی ایران

مجتبی پالوج^۱، کامبیز بازرگان^۲، فاطمه سخی^۳

چکیده

تدوین و تصویب قانون حفاظت از خاک، به عنوان یکی از اسناد حقوقی پیشرو در حوزه منبع پایه، ریشه در چالش‌های فزاینده تخریب و فرسایش خاک دارد که طی دهه‌های اخیر متأثر از فعالیت‌های مخرب انسانی، تغییرات اقلیمی و توسعه ناپایدار، تشدید شده است. اقدام‌های اولیه برای تدوین این قانون ریشه در مستندات برنامه پنج ساله سوم توسعه دارد و با محوریت وزارت جهاد کشاورزی و مشارکت دستگاه‌هایی مانند؛ وزارت نیرو، سازمان حفاظت محیط‌زیست و سازمان برنامه و بودجه کشور و دانشگاه نضج گرفت و تدوین قانون جامع خاک به دولت تکلیف شد ولیکن طی فرآیند تصویب نهایی آن به دلیل پیچیدگی‌های فنی و اختلاف‌نظرهای نهادی و نگرش بخشی که حدود دو دهه به طول انجامید دچار مشکل و نگاه تقلیل گرایانه شد ولیکن به سرانجامی رسید که بودن آن بهتر از نبودن می‌باشد. بررسی سیر تحول برنامه‌های توسعه پنجساله از اول تا هفتم نشان می‌دهد که اگرچه در برنامه‌های اول و دوم، خاک عمدتاً در کنار آب و به عنوان یک نهاد مکمل در بخش کشاورزی مورد توجه قرار گرفت، اما از برنامه سوم توسعه به بعد، با آشکارتر شدن ابعاد بحران تخریب خاک، ضرورت تدوین قانونی جامع و مستقل برای حفاظت از این سرمایه ملی به طور صریح در دستور کار قانونگذار قرار گرفت. قانون حفاظت از خاک در تاریخ ۲۲ اردیبهشت ۱۳۹۸ در مجلس شورای اسلامی به تصویب رسید و در مرداد برای اجرا ابلاغ شد. محورهای اصلی این قانون شامل پیشگیری از آلودگی و فرسایش خاک، الزام به پایش کیفیت خاک، جرم‌انگاری تخریب غیرمجاز و تلفیق مدیریت پایدار خاک با برنامه‌های توسعه‌ای است. این قانون، نقطه عطفی در مسیر تکاملی نگرش به خاک در اسناد بالادستی و برنامه‌های توسعه کشور محسوب می‌شود. تصویب این قانون، سند و چارچوبی حقوقی برای مقابله با بحران‌های زیست‌محیطی ناشی از کاهش حاصلخیزی خاک و نفوذپذیری منابع طبیعی بوده و گامی کلیدی در همسویی با تعهدات بین‌المللی همچون اهداف توسعه پایدار (SDGs) محسوب می‌شود.

کلید واژه‌ها: خاک، حفاظت خاک، سیاست‌های کلی نظام، برنامه‌های توسعه، ایران

^۱ نویسنده مسئول: دانشیار پژوهشی، موسسه پژوهش‌های برنامه‌ریزی، اقتصاد کشاورزی و توسعه روستایی. تهران. ایران. Email: mpalouj1404@gmail.com

^۲ عضو هیات علمی موسسه تحقیقات خاک و آب، سازمان تحقیقات آموزش و ترویج کشاورزی، کرج، ایران.

^۳ دانش‌آموخته دکتری اقتصاد کشاورزی، دانشکده‌گان کشاورزی و منابع طبیعی دانشگاه تهران. کرج. البرز.

19th Iranian Soil Science Congress
2-4 December, 2025

نوزدهمین کنگره علوم خاک ایران
۱۴ تا ۱۳ آذر ۱۴۰۴

مدیریت جامع نگر و هوشمند خاک و آب

Holistic and Smart Soil and Water Management

دانشکده‌گان کشاورزی و منابع طبیعی دانشگاه تهران

College of Agriculture & Natural Resources, University of Tehran

۳۲۰۳۱-۰۴۲۵۰

۱- مقدمه و تبیین مساله

به عقیده پیشینیان خاک که در کنار آب، هوا و آتش چهار عنصر سازنده طبیعت به شمار می‌آید. از دیرباز نقش به‌سزایی در تأمین نیازهای اولیه ایفا نمود و انسان از بدو پیدایش قربات و نزدیکی تنگاتنگی با خاک داشته است. اهمیت خاک و سهم آن در پیدایش و بقای تمدن‌های گوناگون بشری از موضوعات بدیهی است ولی با ازدیاد جمعیت بشری و گسترش شهرها و افزایش نیازهای شهرنشینی و زندگی جدید که ملازمه با دخل و تصرف بیش از حد در طبیعت و منابع محدود آن دارد، موضوع استفاده بی‌رویه از منابع طبیعی و پایه و خطر زوال و نابودی آنها به‌طور جدی و هشداردهنده‌ای مطرح گردیده است. از بین رفتن منابع خاک موجب گسترش فقر و ایجاد مشکل در تأمین منابع غذایی و موجب گرفتاری و معضلات پیچیده برای نسل‌های آینده می‌شود (معظمی، ۱۳۸۳). متوسط بارندگی سالانه کشورمان ۲۳۲٫۲ میلی‌متر است. شرایط اقلیمی کشور به گونه‌ای است که بخش وسیعی از آن جزء مناطق خشک جهان قرار گرفته و به همین دلیل به علت بالاتر بودن پتانسیل تبخیر و تعرق و پایین تر بودن متوسط بارندگی (شریعتمداری، ۱۳۹۹) و از سویی با توجه به شرایط زمین ریخت شناسی، کشور دارای محدودیت‌های جدی از نظر خاک است. خاک به عنوان یکی از مصادیق بارز این منابع در دهه‌های اخیر آسیب زیادی دیده و ناپایداری خاک به عنوان مسأله‌ای مهم موجب دغدغه خاطر سیاستگذاران، برنامه ریزان، اندیشمندان، سمن‌ها (سازمان‌های مردم نهاد) و حتی مردم شده است. خسارت جبران‌ناپذیری که از بهره‌برداری‌های ناصحیح و غیراصولی از این سرمایه عظیم خدادادی، بروز کرده و جوامع بشری با آن مواجه شده‌اند، توجه کامل و جدی نسبت به این منابع را اجتناب‌ناپذیر نموده است. خاک حاصلخیز می‌بایست کیفیت بالایی داشته، مواد آلی و عناصر موثر موجود در آن به میزان ضرور و به اندازه کافی باشد تا مواد خاکزی و همچنین ریشه انواع گیاه در آن به خوبی مستقر شده و نشو و نما کنند. میزان اسیدیته خاک و تجمع املاح در آن و همچنین ظرفیت نگهداری آب و رطوبت و تهویه مناسب آن فوق‌العاده مهم می‌باشد. در حالی که تشکیل خاک زمان بر بوده و تشکیل یک سانت آن ناشی از عوامل مختلف و متعدد خاک ساز مثل موجودات زنده و نوع اقلیم و پستی و بلندی، آب و رطوبت و سنگ مادری موثر هستند ولیکن این مهم در سایه بی قانونی مشکل ایجاد نموده و ارزش آن ناشناخته باقی مانده است. فرسایش خاک اعم از آبی و بادی و کاهش حاصلخیزی، یکی از مهم‌ترین مصادیق تخریب سرزمین و بیابان‌زایی است که ناشی از عوامل محیطی و انسانی می‌باشد. بهره‌برداری بی‌رویه از منابع اراضی و عدم توجه به توان و ظرفیت اکولوژیک آن، نبود یک استراتژی مناسب در جهت حفاظت خاک و کم توجهی به اصول توسعه پایدار و بی توجهی به کشاورزی حفاظتی و عدم دسترسی مناسب به فناوری‌های نوین، تغییر کاربری اراضی و تهدید منابع خاک، عدم اولویت بخشی به شیوه‌های اصلاحی و حفاظتی، کم توجهی به مشارکت واقعی مردم در طراحی، برنامه‌ریزی، اجرا، پایش و نظارت در پروژه‌های مرتبط با خاک و حفاظت آن مشکل ایجاد نموده است. بررسی‌ها در سطح جهان هم نشان می‌دهد که از سال ۱۹۷۵ تا کنون جمعیت جهان بیش از دو برابر افزایش یافت و حاصلخیزی خاک ۲۰ تا ۲۵ درصد کاهش یافت (زند و همکاران، ۱۳۹۹). از سویی به رغم اینکه خاک عنصر کلیدی زمین است ولی مترداف با زمین فرض می‌شود، به عنوان مثال در مقدمه کتابی که در سازمان امور اراضی چاپ شده است اشاره می‌کند که «زمین و خاک به عنوان اساسی‌ترین عنصر حیات بشری است» (سازمان امور اراضی، ۱۳۸۹). خلط مبحث و یکی فرض کردن خاک با زمین و پیچیدگی در شناخت و مدیریت خاک و زمین و عدم تفکیک و تشخیص دقیق این دو مقوله در عین ارتباط تنگاتنگ آنها باعث گردیده است تا اهمیت خاک و فرصت‌ها و تهدیدها و چالش‌های منابع خاک آشکار نبوده و فرسایش خاک ناشی از عوامل انسانی یا فرسایش تشدید شونده به عنوان یک معضل ملی مطرح باشد. سازمان ملل، اهمیت اقتصادی و اجتماعی مدیریت مطلوب زمین، شامل خاک را به ویژه سهمی که در رشد اقتصادی، تنوع زیستی، کشاورزی پایدار و امنیت غذایی، ریشه کنی فقر و مقابله با

19th Iranian Soil Science Congress
2-4 December, 2025

نوزدهمین کنگره علوم خاک ایران
۱۱ تا ۱۳ آذر ۱۴۰۴

۳۲۰۳۱-۰۴۲۵۰

مدیریت جامع نگر و هوشمند خاک و آب

Holistic and Smart Soil and Water Management

دانشکده‌گان کشاورزی و منابع طبیعی دانشگاه تهران

College of Agriculture & Natural Resources, University of Tehran

تغییرات اقلیمی دارد درک نموده است و تاکید دارد که تخریب زمین به عنوان چالش جدی در ابعاد جهانی مطرح است فلذا نیاز به اقدام فوری برای معکوس کردن روند تخریب زمین و دستیابی به جهانی بدون تخریب زمین و بهبود کیفیت خاک مورد تاکید آن سازمان می‌باشد (شفیع پور و صفار، ۱۳۹۲). نکته حایز اهمیت این است که توسعه پایدار و رسیدن به اغلب اهداف مطرح در آن مستلزم داشتن خاک سالم با کیفیت و پایدار است.

دست‌یابی به اصول و شاخصه‌های اصلی در هر مقوله و موضوع مورد مطالعه و نیز شیوه‌های مؤثر و مورد انتظار برای مدیریت هرچه بهتر و رسیدن به «وضعیت مطلوب»، بدون بررسی و تبیین صحیح «وضعیت موجود»، امکان عملی ندارد. شناخت دقیق‌تر نقطه آغازین توجه به موضوع و سیر تحول آن در بستر زمان و همچنین تعیین نقاط ضعف و قوت آن مقوله، برای رسیدن به وضعیت مناسب و مطلوب، راه را فراهم می‌سازد.

از ابتدای قانون‌گذاری تاکنون در عرصه قوانین کشاورزی مقررات معتناهایی به تصویب مراجع مختلف رسیده است. اما خصلت پراکندگی قوانین و عدم تجمیع آنها باعث پنهان ماندن زوایای قانونی و حقوقی مربوط به «خاک» گردیده است. حقیقت این است که اگر قوانین و مقررات مربوط به خاک در کنار یکدیگر به صورت منطقی و علمی گرد آیند در این صورت می‌توان با ملاحظه کلیت قوانین و روابط بین آنها محاسن و معایب مربوط به مقررات را دریافت. بسیار از خلاءهای قانونی در سایه «تجمیع قوانین» روشن و مشخص خواهند شد و مهمتر اینکه ملاحظه خواهد شد که به خاک هویت خاص و مستقل و موثر در این قوانین داده نشد. ملاحظه می‌شود که با وجود آشکار بودن: فرسایش و تخریب خاک، کاهش مواد عالی و کاهش حاصلخیزی، افزایش آلودگی و شوری و کاهش تنوع زیست گیاهی و جانوری، قانونی با جامعیت لازم وجود ندارد.

ضرورت ایجاد می‌نماید برای فهم و درک کلی نظام حقوقی حاکم بر خاک، قوانین و مقررات مربوط به صورت یک مجموعه تدوین گردند. در عرصه قانون‌گذاری قوانین و مقررات نیز مانند هر موجود زنده‌ای دارای حیات و تولد و مرگ هستند. از این‌رو برخی از قوانین دارای اعتبار بوده و پاره‌ای نیز نسخ گردیده و بعضاً به صورت متروک مانده‌اند. نکته حایز اهمیت عدم توجه شایسته و بایسته به خاک و ظرفیت آن است و نبود قانون مشخص در این خصوص است به عنوان مثال آب با همه اهمیت و ارزش حیاتی آن یک چالش جدی برای خاک است چنانچه کیفیت آب مناسب باشد و آبیاری با استفاده از روش‌های علمی و دانش صحیح صورت گیرد، یک فرصت مناسب خواهد بود در صورتی که همین آب با کیفیت بیش از حد باشد و یا آبیاری با آب بی‌کیفیت باشد موجب شور شدن خاک می‌شود و همین‌طور هست حساسیت و چگونگی استفاده از انواع کود که خود یک چالش دیگری است و قوانین در این خصوص یا مسکوت بوده یا کیفیت لازم را ندارد.

در نوشتار حاضر با در نظر گرفتن ضرورت و ملازمه یاد شده وضعیت موجود قوانین و مقررات ناظر بر خاک مورد توجه و بررسی قرار گرفته و بر این مبنا مراحل تهیه و تدوین قانون حفاظت از خاک به صورت فرا روایت، تحلیل و تبیین نیز شده است.

۲- روش‌شناسی تحقیق

این پژوهش با رویکردی ترکیبی (کیفی-توصیفی) و با هدف تحلیل روند تدوین و تصویب قوانین مرتبط با خاک با تأکید بر قانون حفاظت از خاک انجام شده است. اطلاعات مورد نیاز با بررسی اسناد کتابخانه‌ای شامل متون قانونی، صورتجلسات مجلس شورای اسلامی، گزارش‌های دولتی (وزارت جهاد کشاورزی سازمان برنامه و بودجه کشور، سازمان حفاظت محیط‌زیست و...)، مقالات علمی و مصاحبه‌های نیمه‌ساختاریافته

19th Iranian Soil Science Congress
2-4 December, 2025

نوزدهمین کنگره علوم خاک ایران
۱۱ تا ۱۳ آذر ۱۴۰۴

۰۴۲۵-۰۳۱-۳۲۰

مدیریت جامع نگر و هوشمند خاک و آب

Holistic and Smart Soil and Water Management

دانشکده کشاورزی و منابع طبیعی دانشگاه تهران

College of Agriculture & Natural Resources, University of Tehran

با کارشناسان حقوقی و زیست‌محیطی گردآوری شدند. تجزیه و تحلیل داده‌ها با استفاده از روش‌های تفسیر حقوقی، تحلیل محتوای کیفی و مقایسه تطبیقی با اسناد بین‌المللی (مانند کنوانسیون مقابله با بیابانزایی سازمان ملل) صورت پذیرفت. در ابتدا لازم است به مراحل تدوین پیش‌نویس قانون حفاظت از خاک که ریشه در برنامه سوم توسعه و تاکید و توصیه به قانون جامع خاک دارد اشاره شود. در دو مرحله مکمل و به شرح زیر است:

• **مرحله اول:**

- تعیین و تبیین هدف از قانون جامع خاک.
- تعاریف و مفاهیم به کاربرده شده، شفاف‌سازی و تشریح مفاهیم به کاربرده شده.
- معرفی و تبیین وضع موجود خاک‌های کشور.
- احصای چالش‌های اساسی موجود در خاک به ویژه از منظر بهره‌برداری.
- تشخیص و تبیین جنبه‌های مثبت و منفی مؤثر در پایداری خاک.
- تعیین علل و عوامل ناپایداری خاک‌ها به تفکیک کاربری‌ها.
- بررسی وضع موجود قوانین، مقررات، آئین‌نامه‌ها و دستورالعمل‌ها متناسب با موضوع.
- بررسی تجارب سایر کشورها و سازمان‌های بین‌المللی مرتبط با خاک و بهره‌برداری از تجارب موفق آنان.
- تعیین تنگناها و امکانات قوانین مرتبط با خاک.

• **مرحله دوم:**

- جمع‌بندی وضع موجود و تدوین پیش‌نویس اولیه قانون جامع خاک.
- نظرخواهی از سازمان‌ها و صاحب‌نظران و اصلاح پیش‌نویس اولیه قانون جامع خاک.
- برگزاری کارگزارهای مشورتی قانون جامع خاک و تدوین پیش‌نویس اصلاحی.
- نظرخواهی نهایی از ارگان‌های ذیربط.
- تدوین و تصویب پیش‌نویس لایحه قانون جامع خاک، برای ارائه به هیئت محترم دولت برای تحقق هدف و مراحل فوق‌الذکر و ارائه نتیجه نهایی.

در راستای اجرای مراحل پیش‌گفته، اقدام‌های لازم در دو قسمت به شرح ذیل انجام گرفته است:

• **قسمت اول: تهیه و تدوین مستندات فنی، عرفی، شرعی و حقوقی قانون**

تعیین و تبیین هدف لایحه قانون جامع خاک. در این خصوص اقدامات گسترده‌ای برای مقایسه بین اهداف با دیدگاه‌ها و مستندات موجود صورت گرفت و هدف به تفصیل تشریح شد.

تعاریف، مفاهیم و شفاف‌سازی و تشریح آن. در این ارتباط تعریف قانونی خاک به استناد قوانین موضوعه، شرعی و عرفی و علمی، به تفکیک کاربری‌های کشاورزی و غیرکشاورزی، بهره‌برداری از خاک، تخریب خاک، فرسایش آبی و بادی، شوری، قلیایی، اسیدی و متراکم شدن خاک، پایداری، آلودگی، ساختمان و بافت خاک و ... مورد بررسی و مطالعه قرار گرفت و اطلاعات جمع‌آوری شده تجزیه و تحلیل گردید و در

19th Iranian Soil Science Congress
2-4 December, 2025

نوزدهمین کنگره علوم خاک ایران
۱۱ تا ۱۳ آذر ۱۴۰۴

۰۴۲۵۰-۰۳۱-۳۲۰

مدیریت جامع نگر و هوشمند خاک و آب

Holistic and Smart Soil and Water Management

دانشکده‌گان کشاورزی و منابع طبیعی دانشگاه تهران

College of Agriculture & Natural Resources, University of Tehran

غالب مدل‌های فرا تحلیل، خروجی‌ها مشخص و کلاسه‌بندی شد.

معرفی وضع موجود خاک‌های کشور (خاک موجود، گوناگونی، وضع بهره‌برداری‌ها، کارکرد و چالش‌ها):

- معرفی رده‌های شناسایی شده خاک در کشور براساس رده‌بندی‌های ژنتیکی و طبقه‌بندی آمریکایی و روش مورد استفاده در مؤسسه تحقیقات خاک و آب.
- معرفی روش رده‌بندی خاک‌های کشور و معیارهای تعیین قابلیت اراضی در نقشه‌های قابلیت اراضی.
- پراکنش جغرافیایی رده‌های عمده خاک در کشور.
- قابلیت‌های اساسی و تنگناهای بهره‌برداری از رده‌های عمده خاک کشور.
- چالش‌های اساسی اجتماعی و فرهنگی بهره‌برداری از خاک.

بررسی اجمالی وضع موجود منابع خاک کشور به تفکیک کاربری‌های مختلف و تحلیلی از چالش‌های اساسی مرتبط با آن در سر فصل‌های مختلف (آب، پوشش گیاهی جنگل، پوشش گیاهی مرتع، زراعت آبی و دیم، باغبانی، معدن کاوی زیرزمینی و روباز، آبی‌پروری، ساحل دریا، صنایع، تاسیسات، زیرساخت و شهرها، مالکیت و وضعیت حقوقی، توسعه مکانیزاسیون و کاربرد نهاده‌ها (استفاده از سم، کود، علف‌کش‌ها)، تغییر در الگوی کشت و تولید تجاری).

تشخیص و تبیین جنبه‌های مثبت و منفی مؤثر در پایداری خاک‌ها.

تعیین علل و عوامل ناپایداری خاک در کشور به تفکیک مناطق جغرافیایی و انواع کاربری‌ها و تحلیل و نتیجه‌گیری وضع موجود منابع خاک.

کارکردهای خاک: تنوع در کارکرد خاک به عنوان منابع پایه مهم و عنصری مؤثر در چرخه غذا و تامین امنیت غذایی، زیستگاه موجودات متنوع، تنظیم اقلیم، ذخیره آب و تصفیه و فیلتر و کاهش آلودگی آب، ذخیره کربن، استفاده متنوع انسانی برای کارهای مختلف زیربنایی و سازه‌ای و هنری و اشتغال‌زایی ... از اهمیت زیادی برخوردار است. در خاک، گستره وسیعی از موجودات، از قارچ‌ها گرفته تا باکتری‌ها چرخه ماده غذایی و حاصلخیزی را تامین می‌کنند که محصولات نیاز دارند (سازمان برنامه و بودجه، ۱۳۷۸).

بررسی وضع موجود قوانین و مقررات (قوانین، آئین‌نامه‌ها، دستورالعمل‌ها و تصویب‌نامه‌های هیئت وزیران در ارتباط با خاک؛ معیارها، شاخص‌ها و استانداردهای موجود مرتبط با خاک و حفظ پایداری آن؛ مطالعه تطبیقی قوانین و مقررات مربوط به خاک (حفاظت خاک، آلودگی خاک، مدیریت و بهره‌برداری از خاک) کشورهای آمریکا (به ویژه ایالت‌های یوتا، تگزاس، آیداهو، آلبرتا، ایلینویز)، استرالیا (سرزمین‌های شمالی)، دانمارک، ژاپن، آلمان و هند؛ اخذ اطلاعات و استفاده از اطلاعات مربوط به مؤسسات جهانی خاک از قبیل شورای جهانی خاک، جامعه جهانی حفاظت آب و خاک، مرجع و مرکز جهانی اطلاعات خاک و ...؛ بررسی و استفاده از دیدگاه سازمان‌ها و ارگان‌های بین‌المللی مرتبط با خاک از جمله ACSAD, FAO, UNEP, UNDP, IUCN (مرکز عربی مطالعات مناطق خشک) یونسکو و غیره؛ و بررسی مفاد حقوقی مرتبط با خاک در اسناد غیر الزام‌آور بین‌المللی و الزام‌آور بین‌المللی)

تعیین تنگناها و امکانات خاک و قوانین مرتبط با آن براساس تلفیق دستاوردهای مراحل قبلی.

بررسی چگونگی تعدیل مشکلات حقوقی و قانونی.

19th Iranian Soil Science Congress
2-4 December, 2025

نوزدهمین کنگره علوم خاک ایران
۱۱ تا ۱۳ آذر ۱۴۰۴

۳۲۰۳۱-۰۴۲۵۰

مدیریت جامع نگر و هوشمند خاک و آب

Holistic and Smart Soil and Water Management

دانشکده‌گان کشاورزی و منابع طبیعی دانشگاه تهران

College of Agriculture & Natural Resources, University of Tehran

- قسمت دوم: تدوین پیش‌نویس لایحه قانون جامع خاک براساس دستاوردها و مستندات فاز اول مطالعات شامل:
 - مقدمه (تعاریف و اصطلاحات).
 - ضرورت نیاز به تدوین قانون جامع خاک.
 - تعاریف و مفاهیم.
 - مواد و مضامین تبصره‌ای.
 - تخلفات.
 - جرایم و مجازات‌ها.
 - دستگاه‌های ذی نفع و مجری.
 - نظرخواهی از سازمان‌ها، ارگان‌ها و صاحب‌نظران مرتبط با خاک در زمینه پیش‌نویس قانون جامع خاک.

۳- یافته‌های تحقیق

به قشر نازک خارجی سطح زمین، خاک گفته می‌شود که از مواد معدنی، آلی، هوا و موجودات زنده تشکیل شده و قادر به تأمین مواد غذایی مورد نیاز گیاه می‌باشد. دو تعریف خاک که دارای پذیرش جهانی است به شرح زیر می‌باشد:

۱. سیستمی طبیعی و پویا در سطح زمین، متشکل از مواد آلی و معدنی که این سیستم در اثر فرایندهای فیزیکی و شیمیایی و زیستی از جمله هوازدگی سنگ‌ها و پوسیدگی پوشش گیاهی تکوین یافته است. مواد خاک شامل مواد آلی، معدنی، سیلت، شن و سنگریزه به‌گونه‌ای مخلوط شده‌اند که محیط رشدی برای گیاهان خشکی فراهم می‌نمایند.

شورای اروپا، تعریفی از خاک که مشابه تعریف بالا با کمی تغییر است به کار می‌برد: خاک بخش جدایی‌ناپذیر زیست بوم‌های کره زمین می‌باشد که در حد فاصل بین سطح زمین و سنگ مادر واقع شده است. خاک به چندین لایه افقی متوالی با ویژگی‌های فیزیکی، شیمیایی و زیستی خاص طبقه‌بندی می‌شود. از نقطه نظر تاریخچه استفاده از خاک و از نقطه نظر محیط‌زیست و اکولوژی، مفهوم خاک در برگرفته سنگ‌های رسوبی منفذدار و مواد نفوذپذیر دیگر و آب همراه آنها می‌باشد.

۲. طبق تعریف اداره خاک‌شناسی ایالات متحده آمریکا، خاک مجموعه‌ای از ذرات و اجسام طبیعی است که پوسته خارجی زمین را پوشانده و گیاهان قادر به روییدن در آن می‌باشند.

با عنایت به تعاریف به عمل آمده از خاک، گرچه خاک به عنوان یک نهاده و عنصر اساسی در کشاورزی، زراعت، باغداری، جنگل‌داری و مرتعداری نقش عمده و مهمی دارد ولی محدوده و قلمرو مفهوم خاک در این نوشتار فراتر از قلمرو کشاورزی و منابع طبیعی (چون آبخیزداری و آبخوانداری) است و خاک را در زمین‌های عمومی و در فعالیت‌های غیرکشاورزی مثل فعالیت‌های صنعتی و خدماتی هم در بر می‌گیرد.

اگر غیر از این باشد و مفهوم خاک تنها در چارچوب بخش کشاورزی و منابع طبیعی مورد لحاظ قرار گیرد قطعاً هدف و مقصود اصلی از تدوین «قانون جامع خاک» که در برداشتن کلیه جوانب مرتبط با خاک باشد محقق نخواهد شد. خاک در قانون جامع از نظر کشاورزی و ملاحظات زیست‌محیطی که در تعامل تنگاتنگ با کشاورزی پایدار است مورد توجه قرار گرفته است.

مبدأ قانون‌گذاری موضوعه در ایران سال ۱۲۸۵ هجری شمسی است. قریب یکصد و بیست سال قانون‌گذاری مدون، تجربه گران سنگی

19th Iranian Soil Science Congress
2-4 December, 2025

نوزدهمین کنگره علوم خاک ایران
۱۱ تا ۱۳ آذر ۱۴۰۴

۳۲۰۳۱-۰۴۲۵۰

مدیریت جامع نگر و هوشمند خاک و آب

Holistic and Smart Soil and Water Management

دانشکده کشاورزی و منابع طبیعی دانشگاه تهران

College of Agriculture & Natural Resources, University of Tehran

است که بستر بسیار شایسته‌ای را برای بهره‌های حقوقی فراهم نموده است. خاک به عنوان یکی از عناصر و نهاده‌های مهم کشاورزی مورد توجه قانون‌گذار ایران قرار گرفته و دقت در این خصوص، زمینه‌ساز درک مؤثر شناخت قواعد حاکم بر خاک از دیدگاه قانون‌گذار ایران به شمار می‌رود.

سیر قانون‌گذاری تا دهه ۴۰ نشانگر این است که قانون‌گذار رویکرد خاص و ویژه‌ای نسبت به موضوع خاک به عنوان یک نهاده مستقل در کشاورزی نداشته است. بلکه مفهوم خاک را اجمالاً در چارچوب زمین و به‌طور مشخص در حیطه زمین زراعی تعریف نموده و لذا مقررات صریحی راجع به خاک در قلمرو قانون‌گذاری ایران مشاهده نمی‌شود. عبارات قانونی صریحی که احکامی را به‌طور مستقیم در خصوص خاک بیان دارد در دوران یاد شده مشاهده نمی‌شود.

در ارتباط با قوانین و مقررات ناظر بر خاک، فرآیند قانون‌گذاری را می‌توان به سه دوره کلی و متمایز تقسیم کرد:

۱. دوره قانون‌گذاری تلویحی در خصوص خاک.

۲. دوره قانون‌گذاری روشن‌تر در خصوص خاک در قالب بیان کلیات.

۳. دوره جدید که زمینه‌های قانون‌گذاری برای بیان قواعد جزئی‌تر و دقیق‌تر خاک فراهم شده است.

اولین موضوعی که به‌طور صریح در بستر قانون‌گذاری ایران در مورد خاک، آیین‌نامه مؤسسه خاک‌شناسی است که تشکیلات مستقلی را برای مقوله خاک پیش‌بینی نموده و به عنوان نقطه آغازین مناسبی برای مدیریت و حفاظت و بهره‌برداری صحیح از خاک به شمار می‌رود. این آیین‌نامه به استناد تبصره ۶۳ قانون بودجه اصلاحی ۱۳۴۳ کل کشور در ۲۵ ماده از سوی وزرای کشاورزی و دارایی ابلاغ گردیده است.

متعاقب آن در سال ۱۳۴۶ در همین ارتباط قانون مقرر می‌دارد: «در نواحی و مناطقی که دولت با اجرای طرح‌های توسعه منابع آب و خاک و همچنین اجرای طرح‌های توسعه آب‌های سطحی و زیرزمینی یا احداث سدها و بندها و گروه چاه‌های عمیق و نیمه عمیق منابع آب را مهار کرده و بالنتیجه موجبات ازدیاد بهره‌برداری زارعینی که در اجرای قوانین اصلاحات ارضی صاحب زمین شده‌اند فراهم گردد. دولت اجازه دارد نسق زارعین آب‌خور قدیمی را ارزیابی و معادل ارزش آن از داخل طرح به آنان منتقل نماید». آن را از اراضی داخل طرح به آن‌ها منتقل نماید».

رویکرد حفاظت خاک از دهه پنجاه به بعد مورد توجه قرار گرفت. قانون تشکیل و تعیین وظایف سازمان‌های وزارت کشاورزی و منابع طبیعی و انحلال وزارت منابع طبیعی در سال ۱۳۵۰ مؤید این مطلب است. مفاد قانون مذکور نگاهی کاملاً تحول‌یافته به زمین و خاک دارد که به هیچ روی در قوانین پیشین چنان رویکردی وجود نداشته است. مؤلفه‌های قانون مذکور به گونه‌ای برجسته تفکرات نوین قانون‌گذار را بعد از چند دوره قانون‌گذاری نشان می‌دهد. ماده ۶ قانون مذکور از اجرای قانون تأسیس شرکت‌های بهره‌برداری در اراضی زیرسدها بوسیله وزارت کشاورزی و منابع طبیعی سخن می‌گوید. تبصره ۳ ماده مذکور از واگذاری اجرای تمام یا قسمتی از طرح‌های مربوط به تثبیت خاک و جلوگیری از فرسایش اراضی در حوزه آب زیرسدها با اعتبارات مربوط به وزارت آب و برق و سازمان‌های تابعه بحث می‌کند. به موجب ماده (۹) به وزارت کشاورزی و منابع طبیعی اجازه داده می‌شود در هر یک از مناطق مستعد کشور برای تهیه و تدارک عوامل و وسایل تولید و خدمات کشاورزی و دامداری و ایجاد مزارع دولتی و مشارکت با شرکت‌های کشت و صنعت خصوصی سازمان‌هایی به صورت شرکت تشکیل دهد. نکته با اهمیت‌تر اینکه ماده (۱۳) قانون مذکور، وزارت کشاورزی و منابع طبیعی را موظف می‌داند که خط‌مشی و برنامه «بهره‌وری کشاورزی و

19th Iranian Soil Science Congress
2-4 December, 2025

نوزدهمین کنگره علوم خاک ایران
۱۴ تا ۱۳ آذر ۱۴۰۴

۳۲۰۳۱-۰۴۲۵۰

مدیریت جامع نگر و هوشمند خاک و آب

Holistic and Smart Soil and Water Management

دانشکده‌گان کشاورزی و منابع طبیعی دانشگاه تهران

College of Agriculture & Natural Resources, University of Tehran

دامداری از سرزمین» را در هر یک از مناطق کشور تهیه و تعیین و مناسب‌ترین نوع محصولات و فعالیت‌های قابل توصیه را در هر یک از مناطق توسعه آب و خاک مشخص کرده و برنامه دامداری و کشت سالانه را بر اساس میزان احتیاج کشور به محصولات اساسی کشاورزی و فرآورده‌های دامی اعلام و پیشنهاد نماید.

دقت در ماده (۱۷) قانون فوق‌الاشاره بسیار حائز اهمیت است. مؤلفه‌های مقرر در ماده مذکور در زمان تصویب به گونه‌ای مفهوم‌دار برخی از مؤلفه‌های عناصر طرح قانون حفاظت از خاک را در محتوی دنبال می‌نمود. عناصر و مؤلفه‌های ماده به شرح زیر است:

۱. تنظیم و پیشنهاد سیاست و خط مشی کشاورزی و دامداری و بهره‌وری از سرزمین از نظر کشاورزی و دامداری و حفظ و توسعه و اصلاح و بهره‌برداری از منابع طبیعی کشور برای بررسی و تصویب هیأت وزیران و منظور کردن در برنامه‌های عمرانی و توسعه اقتصادی کشور.
۲. حفظ و اصلاح خاک‌های کشور و موجبات بهره‌برداری از آنها و همچنین حفاظت و اصلاح و توسعه و تکثیر و بهره‌برداری از سایر منابع طبیعی و بهسازی محیط‌زیست از نظر ایجاد فضای سبز.
۳. انجام هرگونه عملیات بررسی و خدمات مهندسی زراعی به منظور استفاده مفید از آب و خاک و به کار بردن ماشین در عملیات کشاورزی و توسعه مکانیزاسیون.
۴. بررسی حاصلخیزی خاک و شناسایی و طبقه‌بندی خاک‌های کشور و مطالعات مربوط به حفظ و حمایت و تعیین بهره‌دهی خاک‌های کشور.
۵. اعمال سیاست‌های توسعه منابع آب و خاک و تولید حداکثر فرآورده‌های کشاورزی و دامی در مقابل حداقل مصرف آب.
۶. تهیه و اجرای طرح‌های بزرگ جنگل کاری و جنگل داری و احیای جنگل‌ها و مراتع.
۷. تأسیس پارک‌های بزرگ و مجهز جنگلی.
۸. طرح و اجرای برنامه آبخیزداری.

بر موارد فوق‌الذکر باید بند ۳ ماده (۹) قانون تغییر نام وزارت کشاورزی و منابع طبیعی به وزارت کشاورزی و عمران روستایی و تجدید سازمان کشاورزی مصوب ۱۳۵۶/۳/۲۵ مجلس سنا را افزود به موجب بند مذکور اجرای قوانین مربوط به حاکمیت و تصدی خاک و اراضی زراعی و بایر خارج شهرها و اراضی جنگلی و اراضی مستعدی ساحلی و جنگل‌ها و مراتع و بیشه‌های طبیعی و حفظ و گسترش فضای سبز و جلوگیری از قطع بی‌رویه درختان به عهده وزارت فوق‌الذکر قرار گرفته‌است.

در ماده (۱۰) این قانون آمده است: «به منظور کمک به توسعه و پیشرفت کشاورزی و بهره‌وری بیشتر از آب و خاک و بهبود محصولات کشاورزی و دامی و استفاده از نظرات کشاورزان و زارعان و صاحبان کشت و صنعت و صاحبان صنایع کشاورزی و دامی و متخصصین کشاورزی و ایجاد همکاری و هماهنگی بین بخش خصوصی و دولتی که در امور کشاورزی فعالیت دارند و بالنتیجه همکاری بیشتر با وزارت کشاورزی و عمران روستایی و انجام وظایفی که در آیین‌نامه مربوط مقرر خواهد شد اتاق‌های بازرگانی کشاورزی در تهران و شهرستان‌ها تأسیس می‌شود که دارای شخصیت حقوقی و استقلال مالی می‌باشد.»

در ماده (۲۳) قانون تجدید تشکیلات و تعیین وظایف وزارت کشاورزی و منابع طبیعی و انحلال وزارت منابع طبیعی مصوب

19th Iranian Soil Science Congress
2-4 December, 2025

نوزدهمین کنگره علوم خاک ایران
۱۴ تا ۱۳ آذر ۱۴۰۴

۳۲۰۳۱-۰۴۲۵۰

مدیریت جامع نگر و هوشمند خاک و آب

Holistic and Smart Soil and Water Management

دانشکده‌گان کشاورزی و منابع طبیعی دانشگاه تهران

College of Agriculture & Natural Resources, University of Tehran

۱۳۵۰/۱۱/۱۲ مجلس شورای ملی چنین آمده است: «وزارت کشاورزی و منابع طبیعی خط مشی و برنامه بهره‌وری کشاورزی و دامداری از سرزمین را در هر یک از مناطق کشور تهیه و تعیین خواهد نمود و مناسب‌ترین نوع محصولات و فعالیت‌های قابل توصیه را در هر یک از مناطق توسعه آب و خاک مشخص کرده و برنامه دامداری و کشت سالانه را بر اساس میزان و احتیاج کشور به محصولات اساسی کشاورزی و فرآورده‌های دامی که همه ساله در موعد مقرر برای سال بعد از طرف دولت اعلام می‌شود تنظیم و پیشنهاد می‌نماید. اجرای برنامه کشت سالانه پیشنهادی طبق آئین‌نامه‌ای خواهد بود که به وسیله وزارت کشاورزی تهیه و به تصویب هیأت وزیران خواهد رسید.» همانطوری که بیان گردید در قانون تغییر نام وزارت کشاورزی ... در خصوص موضوع خاک دو رویکرد متمایز و نوین مورد توجه قرار گرفت:

یکم: اجرای قوانین مربوط به حاکمیت و تصدی خاک و اراضی زراعی و بایر خارج شهرها و اراضی جنگلی و اراضی مستحده ساحلی.

دوم: تشکیل و تأسیس اتاق‌های کشاورزی به منظور بهره‌وری بیشتر از آب و خاک.

۱-۳- خاک در سیاست‌های کلی نظام

بندهای مرتبط با خاک در سیاست‌های کلی نظام به شرح زیر است:

الف) سیاست‌های کلی بخش کشاورزی (ابلاغی مقام معظم رهبری ۱۳۹۱/۰۹/۲۹)

در اجرای بند یک اصل یکصد و ده قانون اساسی و پس از مشورت با مجمع تشخیص مصلحت نظام، سیاست‌های کلی «کشاورزی» مرتبط با خاک به شرح ذیل از سوی معظم له مصوب و ابلاغ گردید:

۱- توسعه پایدار کشاورزی با حفاظت از منابع طبیعی پایه و صیانت و توانمندسازی منابع انسانی.

۳- اصلاح ساختار و نظام بهره‌برداری بخش کشاورزی با تشویق کشاورزان به رعایت اندازه‌های فنی - اقتصادی واحدهای تولیدی متناسب با نوع فعالیت و شرایط مختلف اجتماعی، اقتصادی و اقلیمی کشور و تأکید بر جهت‌گیری حمایتی دولت از این سیاست‌ها بویژه در واگذاری منابع آب و خاک.

۵- ارتقاء بهره‌وری از آب در تولید محصولات کشاورزی و استفاده علمی و بهره‌برداری بهینه از سایر نهادهای تولید.

ب) سیاست‌های کلی «محیط‌زیست»

حضرت آیت‌الله خامنه‌ای رهبر معظم انقلاب اسلامی در اجرای بند یک اصل یکصد و یک قانون اساسی، در نامه‌ای به رؤسای قوا، سیاست‌های کلی محیط‌زیست را در تاریخ ۱۳۹۴/۰۸/۲۶، ابلاغ کردند.

متن سیاست‌های کلی محیط‌زیست که پس از مشورت با مجمع تشخیص مصلحت نظام تعیین شده، به این شرح است:

۱. مدیریت جامع، هماهنگ و نظام‌مند منابع حیاتی (از قبیل هوا، آب، خاک و تنوع زیستی) مبتنی بر توان و پایداری زیست‌بوم به‌ویژه با افزایش ظرفیت‌ها و توانمندی‌های حقوقی و ساختاری مناسب همراه با رویکرد مشارکت مردمی.

۵. پایش مستمر و کنترل منابع و عوامل آلاینده‌ی هوا، آب، خاک، آلودگی‌های صوتی، امواج و اشعه‌های مخرب و تغییرات نامساعد اقلیم، و الزام به رعایت استانداردها و شاخص‌های زیست‌محیطی در قوانین و مقررات، برنامه‌های توسعه و آمایش سرزمین.

۶. تهیه‌ی اطلس زیست‌بوم کشور و حفاظت، احیاء، بهسازی و توسعه‌ی منابع طبیعی تجدیدپذیر (مانند دریا، دریاچه، رودخانه، مخزن سدها، تالاب، آبخوان زیرزمینی، جنگل، خاک، مرتع و تنوع زیستی به‌ویژه حیات وحش) و اعمال محدودیت قانونمند در بهره‌برداری از این منابع متناسب با توان اکولوژیک (ظرفیت قابل تحمل و توان بازسازی) آنها بر اساس معیارها و شاخص‌های پایداری، مدیریت اکوسیستم‌های

19th Iranian Soil Science Congress
2-4 December, 2025

نوزدهمین کنگره علوم خاک ایران
۱۱ تا ۱۳ آذر ۱۴۰۴

۳۲۰۳۱-۰۴۲۵۰

مدیریت جامع نگر و هوشمند خاک و آب

Holistic and Smart Soil and Water Management

دانشکده کشاورزی و منابع طبیعی دانشگاه تهران

College of Agriculture & Natural Resources, University of Tehran

ج) سیاست‌های کلی منابع طبیعی

حساس و ارزشمند (از قبیل پارک‌های ملی و آثار طبیعی ملی) و حفاظت از منابع ژنتیک و ارتقاء آنها تا سطح استانداردهای بین‌المللی.
۷. مدیریت تغییرات اقلیم و مقابله با تهدیدات زیست‌محیطی نظیر بیابان‌زایی، گرد و غبار به‌ویژه ریزگردها، خشکسالی و عوامل سرایت‌دهنده میکروبی و رادیواکتیو و توسعه‌ی آینده‌نگری و شناخت پدیده‌های نوظهور زیست‌محیطی و مدیریت آن.

- ۱- ایجاد عزم ملی بر احیاء منابع طبیعی تجدیدشونده و توسعه پوشش گیاهی برای حفاظت و افزایش بهره‌وری مناسب و سرعت بخشیدن به روند تولید این منابع و ارتقاء بخشیدن به فرهنگ عمومی و جلب مشارکت مردم در این زمینه.
- ۲- شناسایی و حفاظت منابع آب و خاک و ذخایر ژنتیکی گیاهی - جانوری و بالابردن غنای حیاتی خاک‌ها و بهره‌برداری بهینه براساس استعداد منابع و حمایت مؤثر از سرمایه‌گذاری در آن.
- ۳- اصلاح نظام بهره‌برداری از منابع طبیعی و مهار عوامل ناپایداری این منابع و تلاش برای حفظ و توسعه آن.
- ۴- گسترش تحقیقات کاربردی و فناوری‌های زیست‌محیطی و ژنتیکی و اصلاح گونه‌های گیاهی و حیوانی متناسب با شرایط محیطی ایران و ایجاد پایگاه‌های اطلاعاتی و تقویت آموزش و نظام اطلاع‌رسانی.

۲-۳- مقوله خاک در قوانین برنامه‌های پنجساله توسعه کشور

لازم به ذکر است که اصولاً برنامه‌های پنجساله به تأیید مقام رهبری می‌رسند. بنابراین مستنبت از اصل ۱۱۰ قانون اساسی برداشتی که از برنامه‌های پنجساله وجود دارد، همان سیاست‌های کلی نظام می‌باشد با توضیحی که ارائه گردید اکنون به بررسی و تحلیل برنامه‌های پنجساله اول، دوم و سوم توسعه می‌پردازیم:

▪ مقوله خاک در قانون برنامه پنجساله اول توسعه

برنامه اول توسعه در سال ۱۳۶۸ به تصویب مجلس شورای اسلامی رسیده است. تبصره ۴ قانون مذکور مقرر می‌دارد: «در طول دوره برنامه در صورتی که اجرای طرح‌های جدید و یا افزایش حجم عملیات طرح‌های پیشنهادی، در جهت ارتقاء اهداف برنامه‌های بخش آب و کشاورزی خصوصاً در زمینه آب و خاک و امور زیربنایی و منابع طبیعی ضروری تشخیص داده شود، دولت مکلف است براساس پیشنهاد وزارتخانه‌های کشاورزی و جهادسازندگی و نیرو، حسب مورد و با تأیید سازمان برنامه و بودجه نسبت به تأمین بودجه مورد نیاز از سرجمع اعتبارات جذب نشده عمرانی کشور، اقدام کند». علاوه بر مقرر مذکور رویکردهای دیگری در برنامه پنجساله در عرصه آب و خاک مطرح گردیده بود که توجه به اهمیت آن ذیلاً بیان می‌گردد:

- رشد تولیدات سرمایه‌ای و واسطه‌ای اقتصاد با تأکید بر نهاده‌های کشاورزی، آب و خاک و...
- تأکید بر اجرای طرح‌های افزایش نرخ بهره‌برداری از آبهای تأمین شده با تکمیل شبکه‌های آبیاری و زهکشی و انجام عملیات تجهیز و نوسازی اراضی و اجرای پوشش‌انهار
- تجدیدنظر اساسی در سازماندهی و مدیریت اقتصادی بخش‌های آب و کشاورزی
- سازماندهی و ایجاد تشکل‌های قانونی حقایه‌بران و مصرف‌کنندگان آب و جلب مشارکت و همکاری آنان در امر نگهداری و بهره‌برداری از تأسیسات آبی کشور
- کوشش جدی جهت بهره‌برداری از حقایه ایران از رودخانه‌های مرزی
- تنظیم سیاست‌های الگوی کشت براساس اولویت‌های برنامه

19th Iranian Soil Science Congress
2-4 December, 2025

نوزدهمین کنگره علوم خاک ایران
۱۱ تا ۱۳ آذر ۱۴۰۴

۳۲۰۳۱-۰۴۲۵۰

مدیریت جامع نگر و هوشمند خاک و آب

Holistic and Smart Soil and Water Management

دانشکده‌گان کشاورزی و منابع طبیعی دانشگاه تهران

College of Agriculture & Natural Resources, University of Tehran

- ایجاد تسهیلات قانونی و فنی و اعتباری جهت خرید و فروش و جابجایی اراضی و قطعات کوچک به منظور یکپارچه نمودن انواع کشت و یکپارچه نمودن نسبی قطعات پراکنده و جلوگیری از خرد شدن اراضی کشاورزی و تفرق انواع کشت با اولویت زمین‌های زیرسدها و شبکه‌ها.
- تبیین و تثبیت نظام مالکیت اراضی کشاورزی و تأمین اقتصادی، اجتماعی و قضایی برای تولید کنندگان و سرمایه‌گذاری مردمی توسط دولت
- **مقوله خاک در قانون برنامه پنجساله دوم توسعه**
- همانگونه که پیش‌تر نیز بیان شد برنامه‌های پنجساله از لحاظ هدف و غایت دارای پیوستگی منطقی و مفهوم دار هستند. بنابراین سیاست‌های آب و خاک کشاورزی در حوزه برنامه دوم نیز به گونه‌ای دارای پیوستگی با برنامه اول است. رویکردهای برنامه دوم در بخش آب و کشاورزی و محیط زیست به‌طور اجمال به شرح زیر است:
- وظیفه دولت در تعیین تکلیف مالکیت افراد صاحب نسق یا ورثه آنها نسبت به اراضی نسقی کشاورزی
- تدوین محدوده منابع طبیعی طبق نقشه‌های مشخص به منظور ممانعت از معاملات اراضی منابع طبیعی در استان‌های مختلف کشور به گونه‌ای که انجام معاملات منجر به تغییر کاربری اراضی کشاورزی نشود... انجام معاملات نباید منجر به تخلف از حدود مالکیت تعیین شده توسط وزارت کشاورزی گردد. هر نوع تفکیک و تبدیل اراضی کشاورزی یا دارای قابلیت کشاورزی یا باغات در خارج از محدوده قانونی شهرها براساس آیین‌نامه‌ای خواهد بود که به تصویب هیأت وزیران خواهد رسید.
- تشکیل شورای عالی کشاورزی به ریاست رئیس‌جمهور به منظور هماهنگی بیشتر بین دستگاه‌های اجرایی بخش کشاورزی و پیشبرد امور و رفع مشکلات بخش و نظارت بر حسن اجرای سیاست‌های مربوطه با توجه به محوریت بخش کشاورزی.
- بهره‌گیری از سر جمع اعتبارات عمرانی توسط دولت در جهت ارتقاء اهداف برنامه‌های بخش آب و کشاورزی خصوصاً در زمینه آب و خاک و امور زیربنایی و منابع طبیعی و...
- تکلیف دولت در اعمال سیاست‌ها و خط‌مشی‌های مقرر شده به نحوی که اولاً تأمین اعتبار بخش‌های آب و کشاورزی از اولویت برخوردار شود ثانیاً در تأمین مواد غذایی و فرآورده‌های دامی مورد نیاز، کشور در سال پایان برنامه حتی‌الامکان به خودکفایی برسد.
- تکلیف دولت به تخصیص ۲۵ درصد از تسهیلات کلیه بانک‌های کشور به طرح‌های بخش آب و کشاورزی
- خرید تضمینی و بیمه محصولات کشاورزی
- یکپارچه‌سازی اراضی- جلوگیری از تخریب جنگل و مرتع و خاک و تبدیل زمین‌های زراعی به قطعات کوچک
- سیاست‌گذاری نظام بهره‌برداری مطلوب در اراضی کشاورزی کشور با تأکید بر حمایت از تشکیل تعاونی‌های تولید زراعی، دامی، باغی و جنگلداری و مرتعداری و مکانیزاسیون در مناطق مستعد و مورد علاقه مردم
- تکلیف دولت به منظور حفظ، احیاء، توسعه و بهره‌برداری اصولی از منابع طبیعی از طریق الف) تأمین سوخت مورد نیاز عشایر ب) الزام بهره‌برداران از منابع ملی نسبت به بازسازی آن ج) ساماندهی خروج دام از جنگل‌ها د) تجمیع جنگل‌نشینان.
- گماردن بخشی از نیروی انتظامی به منظور حفاظت از جنگل‌ها و مراتع کشور و آموزش و تجهیز آنها.
- بهره‌برداری از منابع طبیعی کشور براساس توان بالقوه منابع محیط‌زیست و ظرفیت قابل تحمل محیط با رعایت حفظ و تعادل و تناسب محیط‌زیست.
- **برنامه پنجساله سوم و سیاست‌های آب و خاک کشاورزی و محیط زیست**
- بعد از گذشت دو دهه از انقلاب اسلامی و اجرای دو برنامه پنجساله توسعه، اهمیت خاک آشکارتر می‌گردد، تخریب خاک و ضعف قوانین موجب می‌شود شورای برنامه‌ریزی آب و کشاورزی و ستاد برنامه سوم توسعه طی بررسی‌های کارشناسی ضرورت تدوین قانون جامع خاک

19th Iranian Soil Science Congress
2-4 December, 2025

نوزدهمین کنگره علوم خاک ایران
۱۱ تا ۱۳ آذر ۱۴۰۴

۳۲۰۳۱-۰۴۲۵۰

مدیریت جامع نگر و هوشمند خاک و آب

Holistic and Smart Soil and Water Management

دانشکده کشاورزی و منابع طبیعی دانشگاه تهران

College of Agriculture & Natural Resources, University of Tehran

کشور را به عنوان یک ضرورت پذیرفته و به دولت پیشنهاد دادند. در مستندات و اسناد پشتیبان این برنامه، فرسایش شدید منابع خاک کشور و بهره وری پایین منابع به ویژه خاک مورد توجه قرار گرفت (سازمان برنامه و بودجه، ۱۳۷۸).

در ستاد برنامه پنج ساله سوم توسعه اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی جمهوری اسلامی ایران و وفق مراحل تعریف شده و در خصوص احصای راهکارهای اجرایی، به صراحت لایحه قانون جامع خاک مشتمل بر جهات حفاظت کمی و کیفی، کاربری و بهره برداری پیشنهاد و به تصویب رسید (سازمان برنامه و بودجه، ۱۳۷۸).

راهکارهای اجرایی حوزه‌های بخشی قانون سوم توسعه با عنوان «راهکارهای اجرایی بخش آب و کشاورزی» در جلسه مورخ ۱۳۷۹/۱۰/۲۱، به تصویب هیأت وزیران رسیده است. مبنای قانونی راهکارهای اجرایی برنامه سوم توسعه اصل ۱۳۸ قانون اساسی است. بر این اساس تهیه و تدوین قانون جامع خاک در دستور کار وزارت جهاد کشاورزی قرار می‌گیرد و با بهره‌گیری از ظرفیت دانشگاه و بخش خصوصی و شرکت‌های مهندسی مشاور، پژوهش گسترده انجام و مجموعه دستاوردها در غالب چهار جلد کتاب منتشر شده است که خروجی و نتیجه آن پیشنهاد لایحه جامع قانون خاک بود، مستندات مربوطه در فرآیند پر پیچ و خم دچار سیستم بروکراسی ناکارآمد شده و بیش از یک دهه معطل ماند اما پیگیری‌ها متوقف نماند و الزام و اجبار خاک خود را بر سیستم کارگزاری تحمیل نمود و با نگاه تقلیل گرایانه مجموعه پیشنهادی چهارجلدی مبنای اصلی تهیه و تدوین قانون حفاظت از خاک گردید (موسسه پژوهش‌ها، ۱۳۸۴).

ماده (۱۰۴) برنامه سوم توسعه مقرر می‌دارد: «به منظور حفاظت از محیط‌زیست و بهره‌گیری پایدار از منابع طبیعی کشور، اجرای موارد زیر الزامی است:

الف) بهره‌برداری از منابع طبیعی کشور باید براساس توان بالقوه منابع صورت گیرد. بدین منظور دولت موظف است ضمن حفظ روند رشد تولیدات و بهره‌برداری پایدار از منابع، با اجرای طرح‌هایی از قبیل «تعادل دام و مرتع، خروج دام از جنگل و تأمین علوفه دام و سوخت جنگل‌نشینان، عشایر، روستائیان، حفظ و حراست از منابع پایه و ذخایر ژنتیکی، هماهنگی در مدیریت یکپارچه منابع پایه و نهادینه کردن مشارکت مردم در برنامه‌ریزی، تصمیم‌گیری و اجراء ترتیبی اتخاذ نماید که تعادل محیط‌زیست حفظ شود.»

ج) به منظور کاهش عوامل آلوده‌کننده محیط‌زیست بالاخص در مورد منابع طبیعی و منابع آب کشور، واحدهای تولیدی موظفند برای تطبیق مشخصات فنی خود با ضوابط محیط‌زیست و کاهش آلودگی‌ها اقدام کنند ... از واحدهایی که از انجام این امر خودداری نمایند و فعالیت‌های آنان باعث آلودگی و تخریب محیط‌زیست گردد جریمه متناسب با خسارت وارده اخذ و به درآمد عمومی واریز می‌گردد تا در قالب لوایح بودجه سنواتی برای اجرای طرح‌های سالم‌سازی محیط‌زیست هزینه شود» (مرکز پژوهش‌های مجلس شورای اسلامی، ۱۳۷۹).

در برنامه سوم توسعه طی مواد ۱۰۶ تا ۱۰۹ به سیاست‌های آب و کشاورزی نیز پرداخته شده است که اهم موضوعات که به نوعی به خاک مرتبط می‌شود ذیل بیان می‌گردد:

- جلب منابع مالی بیشتر جهت سرمایه‌گذاری و تسریع در اجرای طرح‌های آب و خاک کشاورزی با همکاری سیستم بانکی و مشارکت تولیدکنندگان و بهره‌برداران بخش.
- بهره‌گیری از صندوق‌های غیر دولتی توسعه کشاورزی و دامداری.
- تکلیف دولت در جهت افزایش توان تولید اقتصادی درآمدهای ارزی با اتخاذ تدابیر و اقدامات لازم امکان تطبیق الگوی کشت در

مدیریت جامع نگر و هوشمند خاک و آب

Holistic and Smart Soil and Water Management

دانشکده‌گان کشاورزی و منابع طبیعی دانشگاه تهران

College of Agriculture & Natural Resources, University of Tehran

مناطق مختلف با امکانات و ظرفیت‌های آبی.

- ایجاد مبنای لازم به منظور استقرار نظام‌های بهره‌برداری متناسب مبتنی بر تقویت مدیریت‌های محلی آب.
- بهره‌گیری از آب بر اساس الگوی مصرف بهینه آب کشاورزی با ایجاد تشکلهای بهره‌برداری آب و خاک.
- واگذاری اراضی بزرگ با مقیاس اقتصادی به کارآفرینان توسط دولت.
- آزادسازی عرصه‌های منابع طبیعی واعمال بهره‌برداری بهینه جهت واگذاری و بهره‌برداری عشایر و دامداران از مراتع.
- افزایش راندمان آبیاری و بهره‌وری از آب و افزایش سطح زیرکشت آبی.
- ساخت سدهای کوچک متعدد- ساخت سدهای بزرگ مخزنی- اصلاح مسیر آب یا احداث تونل‌های انحرافی.
- حمایت از ایجاد تعاونی‌های تولید کشاورزی و تشکلهای بهره‌برداران آب و خاک و منابع طبیعی (مرکز پژوهش‌های مجلس شورای اسلامی، ۱۳۷۹).

در مورد تجزیه و تحلیل قوانین و مقررات مورد اشاره در مقوله خاک در ایران و مرتبط با لایحه قانون جامع خاک، هر چند در نوشتار این امر مورد توجه قرار گرفته ولی در تکمیل آن ۱۸ مورد قانون و مقرره که ارتباط بیشتری با موضوع خاک دارند از میان مقررات گردآوری شده انتخاب و طبق فرم خاص به عنوان شناسنامه مقررات مزبور مورد بررسی واقع گردیده‌اند که بدین شرح می‌باشند:

جدول شماره (۱): قوانین و مقررات مرتبط با خاک

ردیف	نام سند	مرجع تصویب سند	هدف	نقاط قوت سند	نقاط ضعف سند
۱	لایحه قانون جنگل‌ها و مراتع کشور (ماده ۲۰)	مجلسین سنا و شورای ملی	حفظ، احیاء و بهره‌برداری از جنگل‌ها و مراتع کشور.	سند مذکور صرفاً بیانگر پیشینه یکی از قوانین مرتبط با خاک است و می‌تواند در اجرای قوانین جاری و تدوین قوانین پیشنهادی آتی الهام بخش باشد.	عدم توجه مستقیم و جدی به موضوع خاک؛ فاقد ساز و کار مشخص جهت حفظ و حراست از خاک‌های کشور.
۲	قانون اصلاحات ارضی	مجلسین سنا و شورای ملی	تقسیم اراضی زراعی میان زارعانی که روی آنها کشت می‌کنند.	توجه به حقوق کشاورزان و زارعان به عنوان دست‌اندرکاران اصلی تولید محصولات کشاورزی.	اجرای قانون موجب از بین رفتن یکپارچگی اراضی زراعی و خرد شدن آنها شده است.
۳	آیین‌نامه مؤسسه خاک‌شناسی (در اجرای تبصره ۶۲ قانون بودجه اصلاحی سال ۱۳۴۳)	وزارتین کشاورزی و دارایی	تشکیل مؤسسه ویژه تحقیقات خاک‌شناسی	مبنای توجه جدی‌تر به موضوع خاک؛ ایجاد ساز و کار سازمان یافته و قانونمند برای خاک‌شناسی؛ ایجاد ساختار اداری لازم براساس تخصص مداری و بهره‌گیری از کارشناسان خیره در امر اداره مؤسسه.	فقدان قلمرو روشن و صریح در تعیین وظایف سازمانی؛ ضعف در اجرا به دلیل بخشنامه بودن سند؛ فاقد ضمانت‌های اجرایی قوی و مؤثر
۴	آیین‌نامه اداره کل مهندسی زراعی (در اجرای تبصره ۶۲ قانون متمم بودجه سال ۱۳۴۳)	وزارتین کشاورزی و دارایی	ایجاد اداره کل ویژه امور مهندسی زراعی	تأکید بر مهندس زراعی به صورت سازمان یافته؛ تأکید بر مسایل اداری و سازمانی اداره مذکور در جهت اجرای هدف.	فقدان تعیین تکلیف درخصوص حدود وظایف؛ دارای ضعف از نظر ضمانت اجرایی لازم.
۵	قانون راجع به الحاق ۸ ماده به آیین‌نامه اصلاحات ارضی	کمیسیون خاص مشترک مجلسین سنا و شورای ملی	تقسیم ادامه اقدامات اجرایی نسبت به تقسیم اراضی زراعی میان زارعان واجد شرایط.	ذکر صریح حمایت دولت از اجرای طرح‌های توسعه منابع آب و خاک؛ تأکید بر حفظ آب و خاک و آرایه راهکار مناسب با زمان تصویب بدین‌منظور؛ پیوند چگونگی واگذاری اراضی با حفظ بهره‌گیری صحیح از منابع آب و خاک.	با توجه به زمان تصویب سند و مقتضیات وقت نقطه ضعف خاصی در آن مشاهده نمی‌شود، ولی در عین حال فاقد احکام خاص در مورد خاک‌های کشور است.

19th Iranian Soil Science Congress
2-4 December, 2025

نوزدهمین کنگره علوم خاک ایران
۱۱ تا ۱۳ آذر ۱۴۰۴

۳۲۰۳۱-۰۴۲۵۰

مدیریت جامع نگر و هوشمند خاک و آب

Holistic and Smart Soil and Water Management

دانشکده کشاورزی و منابع طبیعی دانشگاه تهران

College of Agriculture & Natural Resources, University of Tehran

روزآمد نبودن احکام و ضوابط آن به ویژه ضمانت‌های اجرایی و کیفری قانون.	پیش‌بینی مقررات ویژه جهت حفظ و بهره‌برداری از جنگل‌ها و مراتع به عنوان منابع طبیعی کشور؛ منظور داشتن امر بیابان‌زدایی و مبارزه با کویر در تبصره ۵ ماده ۳۴ مصوب ۱۳۷۲.	حفظ و حراست از بهره‌برداری از جنگل‌ها و مراتع کشور	مجلسین سنا و شورای ملی	قانون حفاظت و بهره‌برداری از جنگل‌ها و مراتع با اصلاحات بعدی	۶
فقدان ساز و کار لازم جهت اجرای مواد ۱۳ و ۱۷ قانون.	توجه به بهره‌وری کشاورزی و دامداری از سرزمین برای اولین بار؛ توجه ویژه به برنامه کشت سالانه در چارچوب برنامه خاص؛ توجه به تناسب محصول با آب و خاک منطقه قابل کشت؛ توجه به حفظ و اصلاح خاک‌های کشور و عملیات به زراعی و طبقه‌بندی خاک و برنامه اجرایی عملیات آبخیزداری.	پیش‌بینی تشکیلات جدید کشاورزی به همراه منابع طبیعی در یک وزارتخانه	مجلسین سنا و شورای ملی	قانون تجدید تشکیلات و تعیین وظایف وزارت کشاورزی و منابع طبیعی و انحلال وزارت منابع طبیعی	۷
عدم پیش‌بینی ساز و کار اجرایی لازم برای پیشگیری از آلودگی خاک همچنان که برای آب و هوا چنین ساز و کارهایی به تصویب رسیده است؛ عدم توجه به هدف غایی کشاورزی و همسوسازی آن با هدف غایی زیست محیطی.	هم سویی با مقتضیات و نیازمندی‌های وقت؛ توجه ویژه به خاک و به خصوص جلوگیری از آلودگی خاک‌ها؛ توجه به جلوگیری از آلودگی خاک با محوریت انسان	حفظ و حراست از محیط زیست و جلوگیری از آلودگی آن	مجلسین سنا و ملی	قانون حفاظت و بهسازی محیط‌زیست	۸
مصوبه تأکید بر اجرای طرح‌های جامع کشاورزی و دامپروری دارد در حالی که طرح‌ها از لحاظ مقررات فعلی ایران وجود خارجی ندارد؛ به موجب مصوبه شورای انقلاب قوت اجرایی خود را از دست داده است.	تأکید بر بهره‌برداری کامل از آب و خاک؛ بهره‌برداری کامل از آب و خاک از طریق منطقه طرح و قطب‌های کشاورزی؛ توجه به ارتباط و پیوستگی صنعت و کشاورزی.	بهره‌برداری کامل از منابع آب و خاک در مناطق خاص کشور	مجلسین سنا و شورای ملی	قانون گسترش کشاورزی در قطب‌های کشاورزی	۹
دارای قلمرو و گستره اجرایی محدود و خاص بوده و کلیت ندارد؛ از مقتضیات زمانی چندان موضوعیت ندارد.	تمرکز بخشیدن به امر بهره‌برداری صحیح از آب و خاک در منطقه خاصی از کشور؛ توجه به مالکیت زمین با رویکرد صحیح از خاک.	پیش‌بینی مقررات لازم جهت تعیین تکلیف وضعیت مالکیت و چگونگی بهره‌برداری از اراضی واقع در آبخور سد دز.	شورای انقلاب جمهوری اسلامی ایران	لایحه قانونی مالکیت و بهره‌برداری از اراضی واقع در آبخور سد دز و القاء قراردادهای کشت و صنعت	۱۰
فقدان ساز و کارهای لازم در سایر قوانین برای اجرای کامل اصول یاد شده در قانون اساسی؛ وجود خصیصه آرماتی با فاصله از واقعیت‌های موجود.	قانون اساسی عالی‌ترین سند اجرایی کشور است و سایر قوانین در ذیل آن قرار می‌گیرند؛ توجه به امر کشاورزی در بند ۹ اصل چهارم و سوم؛ توجه به تأمین غذا و وظایف دولت در تأمین آن و توجه خاص به حفظ محیط زیست.	پیش‌بینی مقرراتی نسبت به کشاورزی و تأمین غذای مردم	مجلسین خبرگان قانون اساسی	قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران (اصول ۴۳-۴۴-۴۵-۴۸-۵)	۱۱
به اراضی به صورت انتزاعی تگریسته شده است و خاک در آن مفهومی ندارد؛ واگذاری اراضی باید در چارچوب طرح جامع سرزمین و طرح‌های توسعه‌ای ملی مورد لحاظ قرار گیرد در مصوبه مذکور	بیان ساز و کارهای لازم برای چگونگی واگذاری اراضی؛ ارایه تعاریف حقوقی از انواع اراضی، نظیر بایر، دایر، موات، آیش، جنگلی، ساحلی، بیابانی.	چگونگی واگذاری انواع اراضی به متقاضیان کشاورزی	شورای انقلاب جمهوری اسلامی ایران	آیین‌نامه اجرایی قانونی اصلاح لایحه قانونی واگذاری و احیاء اراضی در جمهوری اسلامی ایران	۱۲

مدیریت جامع نگر و هوشمند خاک و آب

Holistic and Smart Soil and Water Management

دانشکده‌گان کشاورزی و منابع طبیعی دانشگاه تهران

College of Agriculture & Natural Resources, University of Tehran

این امر مغفول است.					
موضوعیت ندارد. اصل سند بیانگر وضعیت خاص حقوقی مربوط به زمان خاص و مقتضیات خاص حقوقی است و قابل بهره‌گیری از محتوای آن مراحل تدوین و تصویب قوانین آتی می‌باشد.	توجه ویژه و مستقیم به امور مهندسی آب و خاک؛ توجه به طرح‌های زیربنایی نظیر زهکشی، تسطیح و هدایت آب‌های سطحی؛ چگونگی بهره‌گیری از زمین‌های کم‌بازده و حمایت از کشت گندم دیم و احیاء اراضی موات.	تعیین مرزبندی در وظایف و وزارتخانه‌های کشاورزی و جهادسازندگی	هیأت وزیران	آیین‌نامه هماهنگی و تفکیک وظایف وزارتخانه‌های کشاورزی و جهادسازندگی	۱۳
موضوعیت ندارد؛ احکام ویژه و کاملی نسبت به موضوع خاک ندارد.	تصریح به این که آب و خاک داخل مزرعه بر عهده وزارت کشاورزی است؛ در حال حاضر یک سند تاریخی است که بیانگر حالتی از اداره کشاورزی در ایران می‌باشد و آزمون ویژه‌ای در فرآیند قانون‌گذاری ایران در بخش کشاورزی محسوب می‌شود.	تعیین مرزبندی در وظایف و وزارتخانه‌های کشاورزی و جهادسازندگی	مجلس شورای اسلامی	قانون تفکیک وظایف وزارتخانه‌های کشاورزی و جهادسازندگی	۱۴
علاوه بر موضوعیت نداشتن از نظر اجرایی در قالب سازمانی یاد شده یکپارچه ندیدن موضوعات و مسایل مربوط به کشاورزی در سازمان اجرایی واحد عمده ترین نقطه ضعف سند می‌باشد.	تعیین دقیق عناصر و مؤلفه‌های مؤثر در کشاورزی به عنوان بخش؛ توجه ویژه به خاک از حیث انجام بررسی‌ها و تحقیقات حاصلخیزی خاک، شناسایی، طبقه‌بندی و بهره‌برداری از اراضی کشور؛ استفاده از آب و خاک با به کارگیری تکنولوژی‌های؛ حفظ و اصلاح خاک‌های کشور و مراتع.	تعیین وظایف تفصیلی هر یک از وزارتخانه‌های کشاورزی و جهادسازندگی	هیأت وزیران	تصویب نامه درخصوص اهداف و وظایف تفصیلی وزارتخانه‌های کشاورزی و جهادسازندگی	۱۵
هر چند سند از نظر متضمن بودن احکامی نسبت به آلودگی آب، فاقد ضوابط و احکام ویژه پیشگیری از آلودگی خاک می‌باشد.	پیوند دادن آلودگی آب با آلودگی خاک؛ تعریف فاضلاب به عنوان عامل اساسی تخریب و آلودگی خاک‌ها؛ تعیین میزان استاندارد آلودگی آب و محور قرار دادن انسان و جلوگیری از آثار زیان بار آلودگی آب	پیش‌بینی مقرراتی جهت پیشگیری از آلودگی آب	هیأت وزیران	آیین‌نامه جلوگیری از آلودگی آب	۱۶
کافی نبودن ضمانت‌های اجرایی حقوقی و کیفری در برخورد با پدیده تغییر کاربری اراضی؛ وجود ناهماهنگی و مکلف نبودن دستگاهها و سازمان‌های دولتی در اجرای قانون یاد شده؛ ناکارآمد بودن ساز و کار پیش‌بینی شده در قانون برای حفظ کاربری اراضی؛ عدم توجه به مواردی چون خاک برداری و افزودن خاک به اراضی زراعی و باغ‌ها به عنوان مصادیقی از اقداماتی که موجب تغییر کاربری زمین می‌شود.	تأکید بر حفظ کاربری اراضی زراعی و باغ‌ها که مآلاً به حفظ خاک‌های کشاورزی منجر می‌شود؛ دارا بودن ضمانت‌های اجرایی حقوقی و کیفری	حفظ کاربری اراضی زراعی و باغ‌ها و جلوگیری از تغییر کاربری آن	مجلس شورای اسلامی	قانون حفظ کاربری اراضی زراعی و باغ‌ها	۱۷
نگاه انتزاعی به بخش کشاورزی از طریق پیش‌بینی طرح‌های جامع مختلف نظیر طرح جامع آب، طرح جامع خاک، طرح جامع زمین و...	دارای رویکردهای جدید در عرصه کشاورزی با لحاظ تهیه طرح‌های جامع در بخش کشاورزی و توجه به تدوین قانون جامع خاک؛ درگیر نمودن کل مجموعه دولت با مؤلفه‌های جدید	تعیین ساز و کارهای لازم جهت اجرای قانون برنامه سوم توسعه	هیأت وزیران	راهکارهای اجرایی حوزه‌های بخشی قانون برنامه پنجساله سوم توسعه اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی جمهوری اسلامی ایران	۱۸

19th Iranian Soil Science Congress
2-4 December, 2025

نوزدهمین کنگره علوم خاک ایران
۱۱ تا ۱۳ آذر ۱۴۰۴

۳۲۰۳۱-۰۴۲۵۰

مدیریت جامع نگر و هوشمند خاک و آب

Holistic and Smart Soil and Water Management

دانشکده کشاورزی و منابع طبیعی دانشگاه تهران

College of Agriculture & Natural Resources, University of Tehran

	بخش کشاورزی؛ تعیین تکلیف مؤکد دولت به سازمانها برای تهیه طرحهای لازم جهت اجرایی کردن برنامه سوم				
--	---	--	--	--	--

ماخذ: یافته‌های پژوهش از مستندات چهار جلد مستندات لایحه قانون جامع خاک.

▪ مقوله خاک در قانون برنامه پنجساله چهارم توسعه

در قانون برنامه چهارم توسعه جمهوری اسلامی ایران (مصوب ۱۱/۰۶/۱۳۸۳ با آخرین اصلاحات تا تاریخ ۲۲/۰۳/۱۳۸۶) مسئله و اهمیت مقوله خاک بر اساس ماده ۱۸، این قانون به شرح زیر است:

دولت مکلف است ظرف مدت شش ماه پس از تصویب این قانون برنامه توسعه بخش کشاورزی و منابع طبیعی را با محوریت خودکفایی در تولید محصولات اساسی کشاورزی، تأمین امنیت غذایی، اقتصادی نمودن تولید و توسعه صادرات محصولات کشاورزی، ارتقای رشد ارزش افزوده بخش کشاورزی حداقل به میزان رشد پیش‌بینی شده در جدول شماره (۲) بخش هفتم این قانون را تهیه و از طریق اقدامات ذیل به مرحله اجرا در آورد:

الف- سرمایه‌گذاری لازم به منظور اجرای عملیات زیربنایی آب و خاک و توسعه شبکه‌های آبیاری و زهکشی در دو میلیون هکتار از اراضی کشاورزی دارای آب تأمین‌شده.

بر اساس ماده ۵۹ این قانون در فصل محیط‌زیست:

سازمان مدیریت و برنامه‌ریزی کشور مکلف است با همکاری سازمان حفاظت محیط‌زیست و سایر دستگاه‌های مرتبط به‌منظور برآورد ارزش‌های اقتصادی منابع طبیعی و زیست‌محیطی و هزینه‌های ناشی از آلودگی و تخریب محیط‌زیست در فرآیند توسعه و محاسبه آن در حساب‌های ملی، نسبت به تنظیم دستورالعمل‌های محاسبه ارزش‌ها و هزینه‌های موارد دارای اولویت از قبیل؛ جنگل، آب، خاک، انرژی، تنوع زیستی و آلودگی‌های زیست‌محیطی در نقاط حساس اقدام و در مراجع ذی‌ربط به تصویب برساند. ارزش‌ها و هزینه‌هایی که دستورالعمل آنها به تصویب رسیده، در امکان سنجی طرح‌های تملک دارائی‌های سرمایه‌ای در نظر گرفته خواهد شد.

ماده ۶۹- دولت مکلف است برنامه حفظ، احیاء، اصلاح، توسعه و بهره‌برداری از منابع طبیعی تجدیدشونده را با توجه به اولویت‌های زیر تنظیم و به مورد اجرا بگذارد:

ج) اجرای عملیات آبخیزداری در بیست درصد (۲۰٪) سطح حوزه‌های سدهای در دست اجرا، تمام شده و ده درصد (۱۰٪) حوزه‌های سایر مناطق.

و) اجرای عملیات پخش سیلاب در حوزه‌های شهری، روستائی و سایر اراضی و منابع طبیعی به میزان یک و نیم میلیون هکتار به منظور ایجاد مراتع مشجر، تبدیل اراضی بیابانی به زراعی و تغذیه آبخوانها.

▪ مقوله خاک در قانون برنامه پنجساله پنجم توسعه

عطف به نامه شماره ۲۰۵۲۸۰ مورخ ۱۳۸۸/۱۰/۲۰، در اجرای اصل یکصد و بیست و سوم (۱۲۳) قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران قانون برنامه پنجساله پنجم توسعه جمهوری اسلامی ایران (۱۳۹۴-۱۳۹۰) مصوب جلسه علنی مورخ ۱۳۸۹/۱۰/۱۵ مجلس شورای اسلامی و مطابق اصل یکصد و دوازدهم (۱۱۲) قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران به مجمع محترم تشخیص مصلحت نظام ارسال گردیده بود، بندهای

19th Iranian Soil Science Congress
2-4 December, 2025

نوزدهمین کنگره علوم خاک ایران
۱۱ تا ۱۳ آذر ۱۴۰۴

۳۲۰۳۱-۰۴۲۵۰

مدیریت جامع نگر و هوشمند خاک و آب

Holistic and Smart Soil and Water Management

دانشکده‌گان کشاورزی و منابع طبیعی دانشگاه تهران

College of Agriculture & Natural Resources, University of Tehran

مرتبط آن با خاک به شرح زیر است:

ماده ۷۹- در راستای ارتقاء سهم بهره‌وری در رشد اقتصادی به یک سوم در پایان برنامه و به منظور برنامه‌ریزی، سیاست‌گذاری، راهبری، پیش و ارزیابی بهره‌وری کلیه عوامل تولید از جمله نیروی کار، سرمایه، انرژی و آب و خاک، سازمان ملی بهره‌وری ایران به صورت مؤسسه دولتی وابسته به معاونت با استفاده از امکانات موجود ایجاد می‌شود تا برنامه جامع بهره‌وری کشور شامل شاخص‌های استاندارد بهره‌وری و نظام اجرائی ارتقاء بهره‌وری، دربرگیرنده توزیع نقش‌ها و مسؤولیت‌ها در کلیه بخش‌های اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی اعم از بخش‌های دولتی و غیردولتی، به صورت برنامه لازم‌الاجراء برای تمامی بخش‌های یادشده، تدوین نماید و به تصویب هیأت وزیران برساند. تمام دستگاه‌های اجرائی موظفند از سال دوم برنامه تغییرات بهره‌وری و اثر آن بر رشد اقتصادی مربوط به بخش خود را به طور مستمر منتشر نمایند و سیاست‌ها و متغیرهای اثرگذار بر رشد بهره‌وری را شناسایی کنند تا اثر بهره‌وری از دستگاه‌های مزبور رشد صعودی داشته باشد. سیاست‌های مذکور می‌تواند حاوی سیاست‌های تشویقی بخش‌های غیردولتی و شرکت‌های دولتی باشد.

ماده ۱۴۱-

ج - دولت مکلف است در تهیه و اجرای همزمان طرح‌های تأمین آب و طرح‌های مکمل نظیر احداث شبکه‌های آبیاری و زهکشی و تجهیز و نوسازی اراضی پایین‌دست و طرح‌های حفاظت خاک و آبخیزداری در حوزه‌های بالادست سدهای مخزنی هماهنگی لازم به عمل آورد.

ماده ۱۴۶- به منظور افزایش تولید و ارتقاء بهره‌وری و بازده زمین‌های کشاورزی در واحد هکتار، دولت حمایت‌های حقوقی و مالی لازم را از تشکیل تشکل‌های حقوقی با اولویت تعاونی‌های تولید کشاورزی در جهت اعمال مدیریت واحد یا اتخاذ سیاست‌های تشویقی برای یکپارچه‌سازی زمین‌های کشاورزی به عمل می‌آورد.

ماده ۱۴۸- دولت مکلف است جهت اصلاح الگوی بهره‌برداری از جنگل‌ها، مراتع و آب و خاک اقدامات زیر را انجام دهد:

و - اجرای عملیات آبخیزداری تا سطح هشت میلیون هکتار تا پایان برنامه

ز - اجرای عملیات بیابان‌زدایی و کنترل کانونهای بحران

▪ مقوله خاک در قانون برنامه پنجساله ششم توسعه

عطف به نامه شماره ۱۳۹۵۷۴ مورخ ۲۶/۱۰/۱۳۹۴ در اجرای اصل یکصد و بیست و سوم قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران قانون برنامه پنجساله ششم توسعه اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی جمهوری اسلامی ایران (۱۴۰۰-۱۳۹۶)، مطابق اصل یکصد و دوازدهم (۱۱۲) قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران از سوی مجمع محترم تشخیص مصلحت نظام موافق با مصلحت نظام تشخیص داده شده است، به شرح زیر است:

ماده ۳۱- دولت موظف است برای حصول اهداف بندهای ششم و هفتم سیاست‌های کلی اقتصاد مقاومتی در جهت تأمین امنیت غذایی و نیل به خودکفایی در محصولات اساسی زراعی، دامی و آبی به میزان نود و پنج درصد (۹۵٪) در پایان اجرای قانون برنامه و افزایش تولیدات کشاورزی به‌ویژه محصولات دارای مزیت صادراتی، رسیدن به تراز تجاری مثبت، تقویت و تکمیل زنجیره‌های تولید و توسعه صادرات و ارتقای بهره‌وری آب و خاک کشاورزی اقدامات زیر را جهت حصول به شاخص‌های کمی به شرح مندرج در جداول ذیل انجام دهد:

19th Iranian Soil Science Congress
2-4 December, 2025

نوزدهمین کنگره علوم خاک ایران
۱۴ تا ۱۳ آذر ۱۴۰۴

۳۲۰۳۱-۰۴۲۵۰

مدیریت جامع نگر و هوشمند خاک و آب

Holistic and Smart Soil and Water Management

دانشکده‌گان کشاورزی و منابع طبیعی دانشگاه تهران

College of Agriculture & Natural Resources, University of Tehran

الف - توسعه کشاورزی حفاظتی، توسعه کشت نشایی، به‌نژادی و به‌زراعی، تولید و تأمین و به‌کارگیری ارقام مقاوم، خودتکایی در تولید بذر و نهال، افزایش ضریب ماشینی کردن سالانه حداقل دوازده‌صدم (۱۲/۰) اسب بخار در هکتار
ب - افزایش تولید محصولات راهبردی و تبدیل پانصد هزار هکتار از اراضی شیب‌دار به باغات
ماده ۳۲- ب - دولت مکلف است اقدامات ذیل را به‌عمل آورد:

۲- اصلاح و بهبود خاک کشاورزی و افزایش کربن (ماده آلی) خاک به میزان سالانه پانصد هزار هکتار

۴- اختصاص معادل ریالی ده‌درصد (۱۰٪) ورودی سالانه صندوق توسعه ملی نزد بانک عامل مطابق ضوابط صندوق جهت پرداخت تسهیلات به متقاضیان غیردولتی سرمایه‌گذار بخش کشاورزی، صنایع تبدیلی و تکمیلی این بخش، محیط‌زیست مرتبط با بخش کشاورزی و منابع طبیعی و احداث بندهای انحرافی و سدهای کوچک مطابق بند (۴- ۱۰) سیاست‌های کلی برنامه ششم و در چهارچوب اساسنامه صندوق توسعه ملی.

بخش ۸ - آب

ماده ۳۵- دولت مکلف است به‌منظور مقابله با بحران کم‌آبی، رهاسازی حق‌آبه‌های زیست‌محیطی برای پایداری سرزمین، پایداری و افزایش تولید در بخش کشاورزی، تعادل بخشی به سفره‌های زیرزمینی و ارتقای بهره‌وری و جبران تراز آب، به‌میزانی که در سال پایانی اجرای قانون برنامه یازده میلیارد مترمکعب شود، اقدامات زیر را به‌عمل آورد:

ب - توسعه روش‌های آبیاری نوین، اجرای عملیات آب و خاک (سازه‌ای و غیرسازه‌ای)، توسعه آب‌بندها و سامانه (سیستم)‌های سطوح آبیگر حداقل به میزان ششصد هزار هکتار در سال

تبصره - برای توسعه روش‌های آبیاری نوین حداقل هشتادوپنج‌درصد (۸۵٪) هزینه‌ها به‌عنوان کمک بلاعوض توسط دولت در قالب بودجه سالانه تأمین و پرداخت می‌شود.

بخش ۹- محیط‌زیست و منابع طبیعی

ماده ۳۸- دولت موظف است اقدامات زیر را جهت حفاظت از محیط‌زیست به‌عمل آورد:

خ - اجرای عملیات آبخیزداری و حفاظت از خاک و آبخوان حداقل در سطح ده‌میلیون هکتار

د - بیابان‌زدایی و کنترل کنون‌های بحرانی آن حداقل در سطح یک‌میلیون و یکصد و چهل هزار هکتار

ذ - تهیه نقشه‌های حدنگاری (کاداستر) منابع طبیعی حداقل یکصد و چهارده میلیون هکتار و اراضی کشاورزی حداقل بیست میلیون هکتار با رعایت قانون حدنگار (کاداستر)

▪ مقوله خاک در قانون برنامه پنج‌ساله هفتم پیشرفت

فصل ۷- امنیت غذایی و ارتقای تولید محصولات کشاورزی

ماده ۳۲- در اجرای سیاست‌های کلی اقتصاد مقاومتی و بندهای (۶) و (۱۱) سیاست‌های کلی برنامه پنج‌ساله هفتم و به‌منظور تأمین

19th Iranian Soil Science Congress
2-4 December, 2025

نوزدهمین کنگره علوم خاک ایران
۱۴ تا ۱۳ آذر ۱۴۰۴

۳۲۰۳۱-۰۴۲۵۰

مدیریت جامع نگر و هوشمند خاک و آب

Holistic and Smart Soil and Water Management

دانشکده‌گان کشاورزی و منابع طبیعی دانشگاه تهران

College of Agriculture & Natural Resources, University of Tehran

امنیت غذایی پایدار و غذای سالم و با کیفیت برای آحاد جامعه، پایداری مناطق روستایی و عشایری و توزیع متعادل جمعیت بین مناطق روستایی و شهری و تحقق اهداف کمی زیر مطابق با احکام این فصل اقدام می‌شود:

جدول شماره (۲): سنجه عملکردی امنیت غذایی و ارتقای تولید محصولات کشاورزی

هدف کمی	واحد متعارف	سنجه عملکردی
حداقل ۲۰	درصد (در پایان برنامه)	کاهش فرسایش خاک
۲۰	میلیون هکتار (در پایان برنامه)	اجرای عملیات آبخیزداری و آبخوانداری
۲۰	درصد (در پایان برنامه)	کاهش سطح کانون‌های بحرانی فرسایش بادی
۲۰	میلیون هکتار (در پایان برنامه)	مدیریت، حفظ، احیا و توسعه مراتع کشور
۲۰	درصد (در پایان برنامه)	افزایش ضریب پوشش حفاظت از جنگل‌ها و مراتع

ماده ۳۳- به منظور افزایش ضریب خودکفایی و بهره‌برداری بهینه و یکپارچه از منابع و عوامل تولید، به ویژه منابع آب و خاک و نیز بهبود معیشت کشاورزان، روستاییان و عشایر، وزارت جهاد کشاورزی مکلف است با همکاری سازمان و سایر دستگاه‌های اجرایی ذی‌ربط بر اساس اسناد آمایش سرزمین و شرایط اقلیمی، متناسب با استعدادها و قابلیت‌های منطقه‌ای و مزیت‌های اقتصادی و با رعایت ملاحظات زیست محیطی و معیشت بهره‌برداران با رعایت سیاست‌های کلی نظام از جمله سیاست‌های کلی محیط زیست و منابع طبیعی نسبت به موارد زیر اقدام نماید^۱:

الف- برنامه تولید بهینه (الگوی کشت) محصولات موضوع ماده (۳۱) قانون افزایش بهره‌وری بخش کشاورزی و منابع طبیعی مصوب ۲۳/۴/۱۳۸۹ را بر اساس یک برنامه پنج‌ساله تهیه و هر ساله تا سه‌ماه قبل از شروع سال زراعی در هر حوضه آبخیز و دشت، تعیین و کلیه حمایت‌های قیمتی و غیرقیمتی خویش را بر اساس این برنامه اجرا نماید.

برنامه تولید بهینه (الگوی کشت) بر اساس شرایط اقلیمی و آب و خاک، محدودیت‌های کشت محصولات غیرراهبردی در اراضی مستعد محصولات راهبردی، کشت متراکم محصولات راهبردی در دشتهای حاصلخیز و مستعد، مزیت‌های نسبی، ارزش افزوده، شرایط اقتصادی و شرایط آب و هوایی و حد بهینه آن در کشور تعیین می‌شود.

ت- برای تولید محصولات اساسی:

۲- نسبت به تکمیل و اجرای طرح‌های پیشران کشاورزی به ویژه در حوزه آب و خاک از جمله اجرای گام (فاز) دوم طرح احیا و بهبود اراضی کشاورزی (۵۵۰ هزار هکتاری خوزستان و ایلام)، طرح جامع احداث و ساماندهی زیرساخت‌های منابع آب و خاک کشاورزی در استان‌های شمالی در سطح یک میلیون هکتار و تکمیل و توسعه و بهره‌برداری از طرح‌های گرمسیری و سردسیری با هماهنگی وزارت نیرو در قالب بودجه سنواتی و به میزان اختصاص منابع اقدام نماید.

۳- نسبت به بهره‌برداری از سامانه کشاورزی هوشمند پیشرفته آبیاری زیرسطحی (طرح نهاد پیشران)، مبتنی بر رطوبت رسانی، تغذیه خاک و هوا رسانی زیرسطحی در اراضی کشت و صنعت کارون و اراضی کشاورزی بالای ده هکتار کل کشور در قالب بودجه سنواتی و به میزان

^۱ این ماده در راستای بند (ج) سیاست‌های کلی آمایش سرزمین مصوب ۲۱/۰۹/۱۳۹۰ و بند (۵) سیاست‌های کلی محیط زیست مصوب ۲۶/۰۸/۱۳۹۴، به تصویب رسیده است.

19th Iranian Soil Science Congress
2-4 December, 2025

نوزدهمین کنگره علوم خاک ایران
۱۱ تا ۱۳ آذر ۱۴۰۴

۳۲۰۳۱-۰۴۲۵۰

مدیریت جامع نگر و هوشمند خاک و آب

Holistic and Smart Soil and Water Management

دانشکده‌گان کشاورزی و منابع طبیعی دانشگاه تهران

College of Agriculture & Natural Resources, University of Tehran

اختصاص منابع به نحوی اقدام نماید که در اراضی مذکور، به صورت تدریجی، رأساً یا از طریق بخش‌های دیگر از جمله خصوصی، تعاونی و غیردولتی مصرف آب کشاورزی حداقل پنجاه درصد (۵۰٪) کاهش یابد و بهره‌وری تولید حداقل یک و نیم برابر ارتقا یابد و راه‌اندازی خطوط تولید خوراک دام (سیلاژ یونجه) به نحوی صورت پذیرد که وابستگی به واردات خوراک دام کاهش یابد.

نظام مدیریتی آب

ماده ۳۸- به منظور بهبود نظام تصمیم‌گیری، استقرار حکمرانی مطلوب منابع آب کشور، ایجاد وحدت رویه در انجام امور مربوط به اجرای سیاست‌ها و مدیریت به هم پیوسته منابع و مصارف آب در سطح ملی و حوضه‌های آبریز با اولویت مهار آبهای مرزی و حوضه‌ها و زیرحوضه‌های در برگیرنده مناطق چهارگانه تحت مدیریت سازمان حفاظت محیط زیست و تالاب‌ها اقدامات زیر انجام می‌شود:

ت- وزارت نیرو مکلف است در سال اول اجرای این قانون با رعایت مباحث مربوط به ترازنامه منابع آب و در راستای تعادل بخشی به سفره‌های آب زیرزمینی، بازار مبادله آبهای نامتعارف را با حفظ کاربری آب و جلوگیری از آلودگی و تخریب خاک ایجاد نموده و برای تشویق سرمایه‌گذاران، حمایت‌های لازم را از طریق اعطای مجوزها با رعایت قانون تسهیل صدور مجوزهای کسب و کار مصوب ۲۴/۱۲/۱۴۰۰ با اصلاحات و الحاقات بعدی، کمک‌های فنی و اعتباری و استفاده از تسهیلات بانکی صورت دهد. آیین‌نامه اجرایی این بند مشتمل بر ساز و کار این بازار، شرایط مبادله، حجم، دوره و نوع مصرف آب با پیشنهاد وزارت نیرو و همکاری سازمان، سازمان حفاظت محیط‌زیست و وزارتخانه‌های امور اقتصادی و دارایی، جهاد کشاورزی و صنعت، معدن و تجارت تهیه می‌شود و به تصویب هیأت وزیران می‌رسد.

در پایان نیز لازم به یادآوری است که در بستر جاری قانون‌گذاری ایران به مقوله خاک با دو نگاه نگریده شده است:

۱. خاک با نگاه «زیست محیط مدار»،
۲. خاک با نگاه «کشاورزی مدار».

در این قسمت به اختصار تحلیل این دو دیدگاه و ارتباط آن دو را به یکدیگر مورد بررسی قرار گرفته است.

۱- خاک با نگاه «زیست محیط مدار»

در این نگاه قانون‌گذار، خاک را یکی از مقوله‌های منابع طبیعی می‌داند که در چارچوب مسائل زیست محیطی تعریف می‌شود. در واقع در عرصه محیط‌زیست سه عنصر پایه‌ای وجود دارد آب، خاک و هوا، قانون حفاظت و بهسازی محیط‌زیست مصوب ۱۳۵۳/۳/۲۸ مجلس شورای ملی محملی است که رویکردهای قانون‌گذار در خصوص مسائل زیست‌محیطی در آن تجلی یافته است. به موجب ماده (۱) قانون مذکور «حفاظت و بهبود و بهسازی محیط‌زیست و پیشگیری و ممانعت از هر نوع آلودگی و هر اقدام مخربی که موجب به هم خوردن تعادل و تناسب محیط‌زیست می‌شود از وظایف سازمان حفاظت محیط‌زیست» است. ماده (۶) قانون مورد اشاره می‌گوید: «انجام دادن تحقیقات و بررسی‌های علمی و اقتصادی در زمینه حفاظت و بهبود و بهسازی محیط‌زیست و جلوگیری از آلودگی و بر هم خوردن تعادل محیط‌زیست از جمله موارد ذیل:

۱. طرق حفظ تعادل اکولوژیک طبیعت (حفظ نباتات محیط‌زیست).
۲. تغییراتی که تأسیسات و مستحدهات مختلف در وضع فیزیکی و شیمیایی و بیولوژیک خاک، آب و هوا ایجاد می‌نماید و این تغییرات سبب دگرگونی وضع طبیعی می‌گردند. مانند تغییر و تخریب مسیر رودخانه‌ها، تخریب جنگل‌ها و مراتع، اکولوژی دریاها، به هم

19th Iranian Soil Science Congress
2-4 December, 2025

نوزدهمین کنگره علوم خاک ایران
۱۴ تا ۱۳ آذر ۱۴۰۴

۳۲۰۳۱-۰۴۲۵۰

مدیریت جامع نگر و هوشمند خاک و آب

Holistic and Smart Soil and Water Management

دانشکده‌گان کشاورزی و منابع طبیعی دانشگاه تهران

College of Agriculture & Natural Resources, University of Tehran

- خوردن زهکشی طبیعی آبها و انهدام تالابها.
۳. استفاده از سموم کشاورزی یا مواد مصرفی زیان‌آور به محیط‌زیست.
 ۴. حفظ محیط‌زیست از نظر طبیعت و طرق زیباسازی آن.
 ۵. پیشنهاد ضوابط به منظور مراقبت و جلوگیری از آلودگی آب، هوا، خاک، پخش فضولات اعم از زباله و مواد زائد کارخانجات و به‌طور کلی عواملی که مؤثر بر روی محیط می‌باشند.
 ۶. هر گونه اقدام مقتضی به منظور بهبود و بهسازی محیط‌زیست در حدود قوانین مملکتی.
 ۷. تنظیم و اجرای برنامه‌های آموزشی به منظور تنویر و هدایت افکار عمومی در زمینه حفظ و بهسازی محیط‌زیست (معاونت حقوقی ریاست جمهوری).
- نکته بسیار حائز اهمیت این است که با توجه به اینکه ۳۰ سال از تصویب آن قانون می‌گذرد، سازمان محیط‌زیست با وجود تهیه و ارائه و تصویب آیین‌نامه آلودگی آب و همچنین قانون نحوه جلوگیری از آلودگی هوا، نسبت به تهیه و ارائه و نهایتاً تصویب قانون و یا آیین‌نامه جلوگیری از آلودگی خاک به عنوان یکی از عناصر مهم منابع طبیعی هیچگونه اقدامی ننموده و مسئله‌ای مهم مورد غفلت قرار گرفته است.
۸. قوانین و مقررات کشور بیانگر این است که اصولاً به مسئله آلودگی آب توجه بیشتری نسبت به آلودگی خاک شده است. شاید رویکردهای انسانی توجیهی بر این امر باشد. لیکن اگر با دقت بیشتری به موضوع نگاه شود چنان رویکردی در خصوص خاک نیز وجود دارد و عملاً این دو عنصر رابطه مستقیمی با یکدیگر دارند. به عبارت دیگر آلودگی هر یک از این دو عامل موجب آلودگی عامل دیگر می‌گردد. در همین راستا ماده (۴۶) قانون توزیع عادلانه آب نیز مقرر می‌دارد: «آلوده ساختن آب ممنوع است. مسئولیت پیشگیری و ممانعت و جلوگیری از آلودگی منابع آب به سازمان محیط‌زیست محول می‌شود» (معاونت حقوقی ریاست جمهوری).
- سازمان مذکور موظف است پس از کسب نظر مقامات ذیربط کلیه تعاریف ضوابط، مقررات و آیین‌نامه‌های مربوط به جلوگیری از آلودگی آب را تهیه و به تصویب هیأت وزیران برساند و پس از تصویب لازم‌الاجراست.
- در خصوص این موضوع مهم و برای تبیین بهتر آن با توجه به اینکه به دور از رویه حقوقی نیز به نظر نمی‌رسد مناسب است توضیح بیشتری داده شود. ماده (۹) قانون حفاظت و بهسازی محیط‌زیست اقدام به هر عملی که موجب آلودگی محیط‌زیست را فراهم نماید ممنوع می‌داند و سپس بیان می‌دارد: «منظور از آلوده ساختن محیط‌زیست عبارت است از پخش یا آمیختن مواد خارجی به آب یا هوا یا خاک یا زمین به میزانی که کیفیت فیزیکی یا شیمیایی یا بیولوژیک آن را به‌طوری که زیان‌آور به حال انسان یا سایر موجودات زنده و یا گیاهان و یا آثار و ابنیه باشد تغییر دهد. در ماده (۱۰) همان قانون می‌گوید: «مقررات جلوگیری از آلودگی یا تخریب محیط‌زیست و همچنین ضوابط تعیین معیار و میزان آلودگی موضوع ماده (۹) این قانون و محدودیت و ممنوعیت‌های مربوط به حفظ و بهبود و بهسازی محیط‌زیست به موجب آیین‌نامه‌هایی خواهد بود که به تصویب کمیسیون‌های کشاورزی و منابع طبیعی و بهداشتی و دادگستری مجلسین برسد.» (معاونت حقوقی ریاست جمهوری).
- با توضیحاتی که ارائه گردید معلوم شد که دیدگاه «زیست محیط مدار» خاک را به عنوان یکی از عناصر مهم زیست مورد توجه قرار می‌دهد. و شاخصه‌های زیر را در بطن خود دارد:

19th Iranian Soil Science Congress
2-4 December, 2025

نوزدهمین کنگره علوم خاک ایران
۱۴ تا ۱۳ آذر ۱۴۰۴

۳۲۰۳۱-۰۴۲۵۰

مدیریت جامع نگر و هوشمند خاک و آب

Holistic and Smart Soil and Water Management

دانشکده‌گان کشاورزی و منابع طبیعی دانشگاه تهران

College of Agriculture & Natural Resources, University of Tehran

۱. مقابله با آلوده ساختن محیط زیست.

۲. منظور از آلوده ساختن محیط زیست پخش یا آمیختن مواد خارجی به آب، هوا، خاک یا زمین می‌باشد.

۳. آلودگی باید به میزانی باشد که کیفیت فیزیکی، شیمیایی یا بیولوژیک آب، هوا یا خاک را تغییر دهد یا تغییرات بر روی آب، هوا یا خاک باید زیان آور به حال انسان، سایر موجودات زنده، گیاهان یا آثار ابنیه باشد.

ولی همچنان که اشاره گردید مقررات تکمیلی به عنوان ضمانت اجرای حفاظت و جلوگیری از آلودگی خاک تهیه و تدوین نشده است.

۲- خاک با نگاه «کشاورزی مدار»

اما نگاه کشاورزی مدار خود را فارغ از آنچه که نگاه زیست محیط مدار می‌پندارد نمی‌داند به علاوه مقصود و هدف دیگری را دنبال می‌کند و آن عبارت است از اینکه:

خاک منبع اصلی تولید غذا به عنوان ضروری‌ترین نیاز موجودات زنده و بالخصوص انسان است، این دو رویکرد، تلازم عقلانی و منطقی غیرقابل انکار با یکدیگر دارند. به بیان دیگر اصل حاکم در محیط زیست «حفظ تعادل و تناسب محیط زیست» است، در نگاه کشاورزی مدار «حفظ توان بیولوژیکی خاک» معیار حاکم می‌باشد و هدف اصلی افزایش کمی و کیفی محصولات کشاورزی در جهت تأمین امنیت غذایی با حفظ منابع پایه می‌باشد. قانون تشکیل وزارت جهاد کشاورزی مصوب ۱۳۷۹/۱۰/۳۰ مؤید متقن بر این ادعاست. ماده (۱) قانون مذکور بیان می‌دارد: «در راستای اصلاح و بهسازی تشکیلات دولت و به منظور فراهم آوردن توسعه پایدار کشاورزی در جهت تأمین امنیت غذایی و... وزارتخانه‌های کشاورزی و جهادسازندگی ادغام و وزارت جهاد کشاورزی با کلیه اختیارات و وظایفی که وزارتخانه‌های مذکور به موجب قوانین و مقررات مختلف دارا بوده‌اند تشکیل می‌گردد.»

پیش از تشکیل وزارت جهاد کشاورزی در هیچ یک از قوانین به صراحت و روشن به این وظیفه اساسی و زیربنایی اشاره نشده است. در واقع قانون گذار در قانون تشکیل وزارت جهاد کشاورزی علت‌العلل تمامی فعالیت‌های کشاورزی را بیان نموده است، یعنی تأمین غذای مردم. «حق غذا» از جمله حقوق اساسی شهروندان است که قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران تأکید ویژه‌ای بر آن دارد. اصل چهل و سوم قانون اساسی می‌گوید:

«برای تأمین استقلال اقتصادی جامعه و ریشه‌کن کردن فقر و محرومیت و برآوردن نیازهای انسان در جریان رشد، با حفظ آزادی او، اقتصاد جمهوری اسلامی ایران براساس ضوابط زیر استوار می‌گردد:

۱. تأمین نیازهای اساسی: مسکن، خوراک و...
۲. تأکید بر افزایش تولیدات کشاورزی، دامی و صنعتی که نیازهای عمومی را تأمین کند و کشور را به مرحله خودکفایی برساند و از وابستگی برساند.

بنابراین اهمیت خاک و حفظ آن در «نگاه کشاورزی مدار» به جهت وظیفه اساسی تأمین غذا برای مردم و شهروندان است و تمامی اقدامات و عملیات مربوط به خاک در این مسیر قرار دارد. به عبارت بهتر باید در این مسیر قرار داشته است و از سوی دیگر منافاتی با اهداف و نگاه زیست محیط مدار به خاک ندارد، بلکه همچنان که گفته شد، این دو نگاه و منظر می‌توانند تکمیل کننده هدف قانون گذار از تصویب مقررات ناظر بر این دو دیدگاه تلقی شوند. چرا که مسلماً دسترسی همگان به غذا که می‌توان آن را هدف اصلی کشاورزی دانست وقتی

19th Iranian Soil Science Congress
2-4 December, 2025

نوزدهمین کنگره علوم خاک ایران
۱۴ تا ۱۳ آذر ۱۴۰۴

۳۲۰۳۱-۰۴۲۵۰

مدیریت جامع نگر و هوشمند خاک و آب

Holistic and Smart Soil and Water Management

دانشکده کشاورزی و منابع طبیعی دانشگاه تهران

College of Agriculture & Natural Resources, University of Tehran

مطلوب تر خواهد بود که با هدف زیست محیطی ناظر بر غذا که همانا سالم و عاری بودن آن از آلودگی است همراه گردد.

برآیند بررسی قوانین منتخب داخلی ناظر بر خاک، با آنچه که در ادامه این تحقیق و پژوهش که نتیجه مطالعه و بررسی قوانین و مقررات پاره‌ای از کشورها در خصوص خاک و نیز برخی از اسناد حقوقی بین‌المللی می‌باشد، به دست خواهد آمد و به دنبال آن با انطباق و مقایسه ویژگی‌ها و وجوه اشتراک و افتراق این دو دسته از مقررات برای احراز وضع موجود دیدگاه و منظر حقوقی و قانونی به مقوله خاک از بعد داخلی و بین‌المللی و احصای موارد قوت و ضعف موجود در دو نظام حقوقی و قانونی داخلی و بین‌المللی، باشد که بتوان با اعمال نقطه نظرات فنی و حقوقی لازم شاکله و کلیت طرح جامع خاک را ترسیم نمود.

ملاحظات مربوط به رعایت جنبه‌های مختلف خاک در کشورهای منتخب جهان با هدف بررسی قوانین مربوط به خاک در این کشورها، همچنین قوانین مربوط به سازمان‌ها و نهادهای ملی و بین‌المللی که به نحوی از انحاء با موضوع خاک مرتبط می‌باشد، صورت گرفته است. جدول شماره (۲) لیست مشخصات تعدادی از این منابع را که ترجمه و تحلیل گردیده‌اند نشان می‌دهد. آنچه در ادامه خواهد آمد فهرستی از نکات عمده استخراج شده از این قوانین است که در چهار بخش زیر مورد بررسی قرار گرفت:

- رئیس مورد استخراج شده از قوانین خاک کشورهای منتخب جهان.
- رئیس مورد استخراج شده از قوانین موجود و پیشنهادی نهادهای بین‌المللی.
- تحلیل قوانین کشورهای منتخب جهان.
- تحلیل قوانین سازمان‌های و نهادهای بین‌المللی.

جدول شماره (۳): جمع‌آوری و تحلیل عمده‌ترین قوانین خارجی

ردیف	عنوان	تاریخ انتشار	کشور یا مرجع	تعداد صفحات
۱	قوانین خاک اراضی، حلقه‌های گمشده در حفاظت جامع و همه‌جانبه منابع طبیعی	۲۰۰۱	آمریکا	۵۵
۲	چارچوب قانونی و سازمانی برای پایداری خاک	۲۰۰۱	IUCN	۱۲۰
۳	مجموعه قوانین آیداهو، دوایر حفاظت خاک	۲۰۰۳	آیداهو (آمریکا)	۴۱
۴	قانون حفاظت خاک و بهره‌برداری از زمین	۲۰۰۱	سرزمین شمالی استرالیا	۳۰
۵	کُد خاک (مجموعه قوانین خاک)	۱۹۹۸	انگلستان	۸۸
۶	قانون حفاظت خاک ۱۹۸۶	۲۰۰۰	کوئینزلند (استرالیا)	۳۵
۷	قانون خاک‌های آلوده شده	۲۰۰۱	دانمارک	۴۹
۸	قانون حفاظت و حمایت از اراضی کشاورزی	-	ایلینویز (آمریکا)	۱۵
۹	برنامه بانک‌خاک (مجموعه قوانین ایالات متحده)	-	آمریکا	۹
۱۰	قانون فدرال حفاظت خاک	۱۹۹۸	آلمان	۱۵
۱۱	قانون حفاظت خاک	-	آلبرتا (کانادا)	۱۶
۱۲	قانون کنترل فرسایش خاک و رسوب‌گذاری	-	میشیگان (آمریکا)	۱۰
۱۳	حفاظت خاک و آب	۱۹۹۷	ارگون (آمریکا)	۷

مدیریت جامع نگر و هوشمند خاک و آب

Holistic and Smart Soil and Water Management

دانشکده‌گان کشاورزی و منابع طبیعی دانشگاه تهران

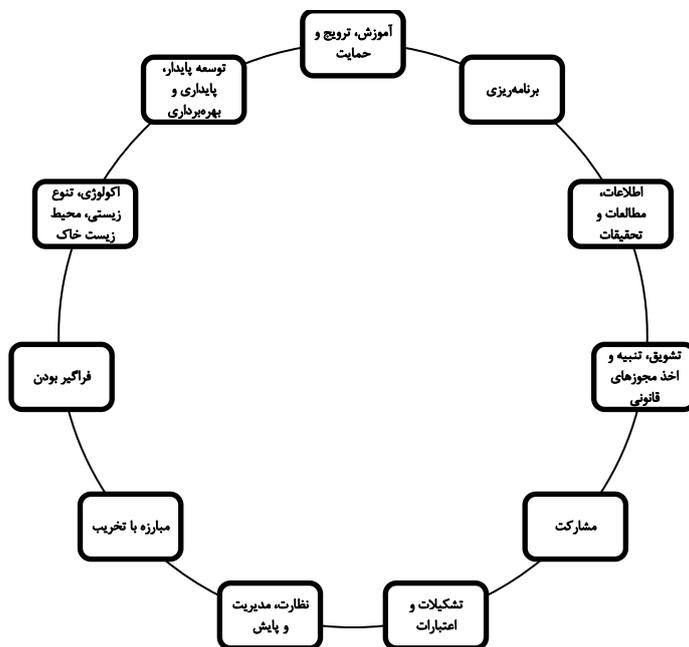
College of Agriculture & Natural Resources, University of Tehran

۴	ایلینویز (آمریکا)	-	حفاظت خاک برای قرن بیست و یکم	۱۴
۱۵	داکوتای شمالی (آمریکا)	-	قانون مواد کودی و اصلاح‌کننده‌های خاک	۱۵
۶	کانادا	۱۹۹۶	قانون حفاظت خاک	۱۶
۷۶	FAO	۱۹۹۵	برنامه‌ریزی برای بهره‌برداری پایدار از منابع خاک و اراضی: به سوی رهبافتی نوین	۱۷
۶	ژاپن	۱۹۶۲	قوانین معدن کاوی ژاپن	۱۸
۲۳	تایوان	۲۰۰۰	قانون اصلاح آلودگی خاک و آبهای زیرزمینی	۱۹
۷۴	هلند	۱۹۹۸	قانون حفاظت خاک	۲۰
۱۱	ژاپن	۱۹۹۹	قانون جلوگیری از آلودگی خاک در اراضی کشاورزی	۲۱
۱۳	انگلستان	۱۹۹۹	استراتژی حفاظت خاک- یک بنیاد ملی	۲۲
۶۶	نیوساوت ولز (استرالیا)	۱۹۸۳	قانون حفاظت خاک	۲۳

ماخذ: یافته‌های پژوهش از مستندات چهار جلد مستندات لایحه قانون جامع خاک.

رئوس موارد استخراج شده از قوانین موجود پیشنهادی نهادهای بین‌المللی بر مبنای فهرستی از نکات لازم‌الرعایه در قانون‌هایی که می‌تواند به نحوی با خاک مرتبط باشد، بدون تعیین تقدم و تأخر و یا دخالت اولویت‌ها در شکل (۱) ارائه می‌شود.

شکل شماره (۱): رئوس قوانین نهادهای بین‌المللی

مقایسه اجمالی قوانین فعلی خاک در سطح بین‌المللی یا بعضی از ویژگی‌های بارز آن بیانگر این است که:

- قوانین در اصل مبتکرانه می‌باشد و بر مبنای یک چارچوب استاندارد تدوین نگردیده است.
- در مواردی قانون تنها ناظر بر اصول مدیریت دولتی خاک بوده و جنبه‌های مشارکتی و مکانیسم‌های اجرایی در آن منظور نشده است.
- در بسیاری از موارد قوانین جنبه پیشگیری نداشته بلکه ناظر بر رفع مشکلات بوجود آمده است.

19th Iranian Soil Science Congress
2-4 December, 2025

نوزدهمین کنگره علوم خاک ایران
۱۱ تا ۱۳ آذر ۱۴۰۴

۳۲۰۳۱-۰۴۲۵۰

مدیریت جامع نگر و هوشمند خاک و آب

Holistic and Smart Soil and Water Management

دانشکده کشاورزی و منابع طبیعی دانشگاه تهران

College of Agriculture & Natural Resources, University of Tehran

- قوانین عموماً فاقد دیدگاه اکولوژیکی مربوط به خاک هستند و یا به طور ضعیف و حاشیه‌ای به آن پرداخته‌اند.
- به نقش خاک در منابع طبیعی کمتر توجه شده و بیشتر به اراضی تحت بهره‌برداری‌های کشاورزی توجه گردیده است.
- اهداف قوانین خاک یا کاملاً روشن نیست یا در متن قانون به طور روشن تبیین و توجیه نگردیده است.
- در پاره‌ای از قوانین - عوامل لازم جهت مدیریت و حفاظت مورد توجه قرار نگرفته است.
- تعاریف در قوانین مختلف متفاوت است.
- بسیاری از قوانین خاک فاقد جامع‌نگری بوده و به صورت بخشی به موارد قانونی خاک توجه نموده‌اند از جمله بعضی از این قوانین بخشی یا موضوعی عبارتند از: کنترل فرسایش، کنترل آلودگی خاک، جلوگیری از تخریب خاک، جلوگیری از تغییر کاربری، جلوگیری از کاهش حاصلخیزی و تأسیس سازمان‌ها و نهادهای مسئول خاک.

از نظر تشکیلاتی نیز ذکر این نکته ضرورت دارد که استفاده پایدار خاک از دیدگاه حقوقی مستلزم تبیین و تدوین ارکان حقوقی و تشکیلاتی است. در برخی موارد این ارکان و کارایی آنها جهت تحقق هدف به طور مستقیم مشهود است و در مواردی نیز ساختار به گونه‌ای است که برخی اقدامات غیرمستقیم را ایجاد می‌کند.

بسیاری از موضوعات کلیدی مدیریت خاک چند عامله هستند (مثلاً بسیاری از آنها دارای جنبه‌های فنی، جامعه‌شناختی، حقوقی، فرهنگی و... می‌باشند). به همین دلیل برای اعمال مدیریت کارآمد درباره خاک‌ها بیشتر از یک بخش قانون و تشکیلات، مورد نیاز است. بدین معنی که بخشی از موارد مرتبط با جنبه‌های حقوقی خاک می‌تواند در چارچوب حصارهای سازمانی و قوانین مرتبط با سایر بخش‌ها یا مسئولیت‌های ارگان‌های مشخص تعریف گردند. به عنوان مثال موضوع مالکیت اراضی، نحوه بهره‌برداری از خاک جهت تولیدات کشاورزی، یا استفاده از اراضی جهت گسترش مناطق شهری و شهرک‌های صنعتی یا قانون توزیع عادلانه آب، توزیع سم و کود و... عملاً از قوانین و مقررات خاصی تبعیت می‌کنند که می‌تواند بدون توجه با موضوع خاک بوده یا ممکن است در مواردی با ارکان اصلی «قانون خاک پایدار» ناهمسو و حتی در تضاد باشند.

۴- نتیجه‌گیری

در این بخش هر چند به اختصار تلاش بر این بود که با شناخت زوایای مختلف قوانین و مقررات حاکم بر مقوله خاک، دیدگاه و طرز تلقی نظام قانون‌گذاری کشور درباره این نهاد و سرمایه عظیم ملی معلوم و مشخص شده و با طرح موضوعات مختلف زیر چند عنوان نقاط ضعف و قوت دیدگاه یاد شده تا اندازه‌ای روشن گردد تا بتوان از یافته‌های تاریخی و فراروایت در ترسیم شاخصه‌ها و مؤلفه‌های اصلی لایحه قانون حفاظت از خاک هر چه بیشتر بهره گرفت. مطالعه و بررسی قوانین و مقررات موضوعه ایران بیانگر این واقعیت است که مقوله خاک در طول حدود یک قرن قانون‌گذاری مورد غفلت بوده و حکم و ضابطه‌ای مستقیم و درخور چنین نهاد مهمی در لابلای متون مزبور به چشم نخورد.

19th Iranian Soil Science Congress
2-4 December, 2025

نوزدهمین کنگره علوم خاک ایران
۱۱ تا ۱۳ آذر ۱۴۰۴

۳۲۰۳۱-۰۴۲۵۰

مدیریت جامع نگر و هوشمند خاک و آب

Holistic and Smart Soil and Water Management

دانشکده‌گان کشاورزی و منابع طبیعی دانشگاه تهران

College of Agriculture & Natural Resources, University of Tehran

با ردیابی جایگاه خاک در برنامه‌های توسعه پنجساله، روند تدریجی ارتقای نگرش به این منبع حیاتی آشکار می‌شود. در برنامه‌های اول و دوم توسعه، خاک صرفاً به عنوان بستری برای تولید کشاورزی و در حاشیه آب دیده می‌شد. با گذر از برنامه سوم و چهارم، ابعاد زیست‌محیطی و امنیت غذایی خاک پررنگ‌تر گردید و در نهایت، برنامه‌های پنجم، ششم و به ویژه هفتم توسعه با تعیین اهداف کمی مشخص برای کاهش فرسایش، اجرای عملیات آبخیزداری و بهبود کیفیت خاک، عزم ملی برای نجات این سرمایه را به منصف ظهور رساندند. قانون حفاظت از خاک که خود برآمده از تکالیف برنامه سوم توسعه بود، ثمره این مسیر طولانی و پرفرازونشیب است.

قوانین و مقرراتی که در این نوشتار مورد مطالعه و تجزیه و تحلیل قرار گرفته است به غیر از قانون حفاظت از خاک که هر چند جامعیت لازم را ندارد و نیز آئین‌نامه اجرایی آن، دارای یک خصوصیت مشترک در ارتباط با خاک می‌باشند و آن این که خاک را به عنوان موضوعی محوری و بنیادی به طور واحد و یا در کنار سایر عناصر و عوامل دیگر همچون زمین و آب به طور صریح و روشن مورد هدف و مقصود خود قرار نداده‌اند، در نتیجه احکام و ضوابط فراخور چنین نهاده‌ای انشاء نشده است. و هر جا که برحسب مورد صرفاً اشاره‌ای به نام خاک شده است، هیچگونه حکم و مقررهای که کارساز و مؤثر بر لزوم حفظ و حراست از آن و ضرورت اقدامات پیشگیرانه برای مانع شدن از تخریب و فرسایش آن و همچنین چگونگی استفاده و بهره‌برداری منطقی و پایدار که مستلزم بقا و تقویت آن باشد دیده نمی‌شود و می‌توان گفت مقوله خاک با همه اهمیت و ارزشی که به عنوان نهاده‌ای عمده و اساسی از غالب فعالیت‌های اقتصادی و اجتماعی دارد مورد غفلت واقع شده است و از این بابت مجموعه قوانین و مقررات که حدود یک قرن است تهیه و تدوین می‌شود از این منظر توجه به خاک دچار نقص و ایراد قابل توجه و بزرگی است که اقتضای اقدامی عاجل و مؤثر در تهیه و تدوین قانونی جامع و بنیادین دارد.

با این وجود، تصویب قانون حفاظت از خاک در سال ۱۳۹۸ و آیین‌نامه اجرایی آن در سال ۱۴۰۲، فصل نوینی در حفاظت حقوقی از خاک گشوده است. این قانون، با وجود کاستی‌ها، چارچوبی برای جرم‌انگاری تخریب، پایش کیفیت و تلفیق ملاحظات خاک در برنامه‌های توسعه فراهم کرده است. تداوم این روند در برنامه هفتم توسعه با تأکید بر شاخص‌های کمی، نشان می‌دهد که خاک به تدریج جایگاه واقعی خود را در منظومه حکمرانی منابع طبیعی و امنیت ملی ایران بازمی‌یابد.

با بررسی و تعمیق در مقررات به نظر می‌رسد در شرایط کنونی درخصوص مسائل خاک رویکردهای جدیدی نظیر دیدگاه‌های زیست‌محیطی، خاک به عنوان سرمایه ملی و نیز ارزش اقتصادی خاک و ... مطرح گردیده است که در مقررات پیشین کمتر مورد توجه بوده است. لذا مقررات جاری نمی‌تواند به‌طور کامل تأمین‌کننده نیازها و اقتضات مورد انتظار طرح جامع به ویژه از نظر رویکردهای نوین باشند. اما این امر به مفهوم آن نیست که مقررات پیشین هیچ جایگاهی در طرح جامع ندارند، چه اینکه این مقررات کم و بیش در زمان کنونی هر چند به صورت ناقص در حال اجرا هستند.

از دهه ۴۰ کم‌کم ردپایی از وجود برخی مقررات که نیم‌نگاهی به موضوع خاک دارند را می‌توان مشاهده نمود. بارزترین این مقررات، آیین‌نامه مؤسسه خاک‌شناسی می‌باشد که در دایره بخشنامه‌ای است که وزرای کشاورزی و دارایی وقت در اجرای تبصره ۶۲ قانون بودجه سال ۱۳۴۳ ابلاغ نموده‌اند. هر چند که از نظر شکلی و محتوایی ضعیف و فاقد ساز و کار لازم می‌باشد ولی چون نقطه آغازین برای دیدن سازمان متولی خاک است، از جمله مقررات مثبت و خوب در این راستا به‌شمار می‌رود. به هر ترتیب قوانین و مقرراتی که در ارتباط با مقوله خاک مورد بررسی قرار گرفته و گردآوری شده‌اند دارای ویژگی‌های زیر می‌باشند.

۱- برخی از آنها احکامی را درخصوص سایر نهاده‌ها مقرر داشته و به تبع آنها نسبت به خاک نیز به طور غیرمستقیم مواردی را ملحوظ

19th Iranian Soil Science Congress
2-4 December, 2025

نوزدهمین کنگره علوم خاک ایران
۱۱ تا ۱۳ آذر ۱۴۰۴

۰۴۲۵۰-۰۳۱۰۳۲۰

مدیریت جامع نگر و هوشمند خاک و آب

Holistic and Smart Soil and Water Management

دانشکده‌گان کشاورزی و منابع طبیعی دانشگاه تهران

College of Agriculture & Natural Resources, University of Tehran

داشته‌اند همانند قوانینی که ناظر بر اراضی و یا جنگل‌ها و مراتع می‌باشند.

۲- برخی دیگر خاک را در کنار آب به عنوان دو نهاده ملازم و مکمل که در کشاورزی مورد بهره‌برداری واقع می‌شوند، مدنظر داشته‌اند که قوانین برنامه‌های اول و دوم و سوم از این دسته می‌باشند.

۳- همچنان که اشاره شد در مورد خاک به صورت مستقل احکام و ضوابط شایسته و درخور توجه در قوانین و مقررات کشور دیده نمی‌شود و جای قانون خاصی که نگاه ویژه به مقوله خاک داشته و مقرراتی را نسبت به آن وضع نماید خالی است.

بنابراین قوانین و مقرراتی که تاکنون به‌طور مستقیم و غیرمستقیم، صریح و غیرصریح درخصوص خاک به تصویب رسیده است محمل بسیار مناسب و شایسته‌ای برای سنگ زیرین قانون حفاظت از خاک بوده و تا حدود زیادی قابل استفاده و بهره‌گیری می‌باشند، با توجه به همین نگرش است که در نوشتار حاضر رویکردها و ارزش‌های مثبت قوانین جاری مورد ارزیابی و توصیه قرار گرفته است.

بند (۱) راهکارهای اجرایی بخش آب و کشاورزی در برنامه سوم توسعه مقرر می‌دارد: «طی سال‌های برنامه، دولت لویحی را تهیه و به مجلس شورای اسلامی ارایه نماید. تهیه لایحه قانون جامع خاک در بند «ج» راهکار مذکور بدین شرح انشاء شده است: «لایحه قانون جامع خاک مشتمل بر جهات کمی و کیفی، کاربری و بهره‌برداری».

قیودی که بر لایحه مذکور از سوی هیأت وزیران مقرر گردیده است تا حدود زیادی راهگشا است. اما از بند «ج» مذکور تلویحاً به طریق ایجابی و سلبی احکامی قابل استحصال است.

۱. لایحه قانون جامع خاک از سایر لوایح مذکور در راهکارهای اجرایی بخش آب و کشاورزی متمایز است.

۲. اقدامات مقرر در لایحه جامع خاک الزاماً با سایر اقدامات مقرر در راهکارهای اجرایی متفاوت است.

این قانون متضمن احکام و ضوابط روزآمد و کاربردی برای حفظ، حراست، تقویت و بهره‌برداری اصولی و پایدار از خاک به عنوان سرمایه بشریت می‌باشد. در عین حال این قانون به نحوی تدوین شده که خاک را از آلودگی، تخریب، فرسایش و به‌طور کلی از هرگونه آسیب و تهدید به دور نگه دارد و با ایجاد شرایط لازم برای حفظ خاک این نهاده را در چرخه محیط‌زیست طبیعی به عنوان مأمّن و مواویب مناسب برای صیانت از تنوع‌زیستی کشور محفوظ نگه دارد.

پیش‌نویس قانون حفاظت از خاک بر اساس ۲۲ ماده و ۱۰ تبصره تدوین گردید. متن نهایی قانون مذکور مشتمل بر بیست و شش ماده و چهارده تبصره در جلسه علنی روز شنبه مورخ چهارم خردادماه یک‌هزار و سیصد و نود و هشت مجلس شورای اسلامی تصویب شد و در تاریخ ۱۲/ ۳/ ۱۳۹۸ به تأیید شورای نگهبان رسید (معاونت آب و خاک، ۱۴۰۲).

هیئت وزیران در جلسه ۲۴/۱۰/۱۴۰۲ به پیشنهاد وزارت جهاد کشاورزی (با همکاری سازمان حفاظت محیط‌زیست، وزارت بهداشت، درمان و آموزش پزشکی و سازمان برنامه و بودجه کشور) و به استناد ماده (۲۶) قانون حفاظت از خاک مصوب ۱۳۹۸، آیین‌نامه اجرایی قانون مذکور را مشتمل بر ۳۱ ماده تصویب کرد (همان)^۱.

هدف از تدوین قانون حفاظت از خاک موارد ذیل بوده است:

تدوین بنیان‌های حقوقی ناظر بر نحوه استفاده، مدیریت و بهره‌برداری پایدار از منابع خاک.

^۱ ماده ۱- این آیین‌نامه به تعاریف و معانی اصطلاحات به کار رفته در آن، اختصاص دارد.

19th Iranian Soil Science Congress
2-4 December, 2025

نوزدهمین کنگره علوم خاک ایران
۱۱ تا ۱۳ آذر ۱۴۰۴

۳۲۰۳۱-۰۴۲۵۰

مدیریت جامع نگر و هوشمند خاک و آب

Holistic and Smart Soil and Water Management

دانشکده‌گان کشاورزی و منابع طبیعی دانشگاه تهران

College of Agriculture & Natural Resources, University of Tehran

- ارتقاء بهره‌برداری، حفاظت، احیاء و بهره‌وری بهینه از منابع خاک.
- تدوین مبانی حقوقی جلوگیری از تغییرات نامناسب کاربری خاک.
- بسترسازی به منظور جلوگیری از استفاده نامناسب از منابع خاک و اراضی.
- علاوه بر هدف‌های فوق تدوین این قانون اهداف فرعی دیگری نظیر موارد ذیل را مدنظر داشته است.

همچنین معرفی خاک به عنوان:

- ثروت ملی.
- منبع طبیعی حساس و آسیب‌پذیر.
- سامانه زیستی و بخش مهمی از نظام اکولوژیک ضمن این که تبیین حقوقی ارزش اقتصادی خاک مورد توجه قرار گرفته است.

در جمع‌بندی نهایی می‌توان اذعان داشت که اگرچه مسیر دستیابی به نظام حقوقی جامع و یکپارچه برای حفاظت از خاک در ایران طولانی و پرچالش بوده است، اما گام‌های بلند و رو به جلوی برداشته شده در برنامه‌های توسعه و به ویژه تصویب قانون حفاظت از خاک، نویدبخش آینده‌ای است که در آن خاک به عنوان سرمایه‌ای ملی و غیرقابل جایگزین، در کانون برنامه‌ریزی‌های کلان توسعه‌ای کشور قرار گیرد.

فهرست مراجع

شناخت وضع موجود و منابع (مبانی لایحه قانون جامع خاک کشور)/ تهیه و تنظیم: موسسه پژوهش‌های برنامه‌ریزی و اقتصاد کشاورزی، - تهران: وزارت جهادکشاورزی، موسسه پژوهش‌های برنامه‌ریزی و اقتصاد کشاورزی، مدیریت امور پردازش و تنظیم یافته‌های تحقیقاتی، چاپ: اول، ۱۳۸۴.

قوانین موجود و منتخب داخلی و لایحه پیشنهادی (مبانی لایحه قانون جامع خاک کشور)/ تهیه و تنظیم: موسسه پژوهش‌های برنامه‌ریزی و اقتصاد کشاورزی، - تهران: وزارت جهادکشاورزی، موسسه پژوهش‌های برنامه‌ریزی و اقتصاد کشاورزی، مدیریت امور پردازش و تنظیم یافته‌های تحقیقاتی، چاپ: اول، ۱۳۸۴.

قوانین نهادهای بین‌المللی و قوانین منتخب کشورها (مبانی لایحه قانون جامع خاک کشور)/ تهیه و تنظیم: موسسه پژوهش‌های برنامه‌ریزی و اقتصاد کشاورزی، - تهران: وزارت جهادکشاورزی، موسسه پژوهش‌های برنامه‌ریزی و اقتصاد کشاورزی، مدیریت امور پردازش و تنظیم یافته‌های تحقیقاتی، چاپ: اول، ۱۳۸۴.

قوانین کشورهای منتخب (مبانی لایحه قانون جامع خاک کشور)/ تهیه و تنظیم: موسسه پژوهش‌های برنامه‌ریزی و اقتصاد کشاورزی، - تهران: وزارت جهادکشاورزی، موسسه پژوهش‌های برنامه‌ریزی و اقتصاد کشاورزی، مدیریت امور پردازش و تنظیم یافته‌های تحقیقاتی، چاپ: اول، ۱۳۸۴.

مجلس شورای اسلامی. (۱۳۶۸). قانون برنامه اول توسعه اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی جمهوری اسلامی ایران (۱۳۷۲-۱۳۶۸).

مجلس شورای اسلامی. (۱۳۷۳). قانون برنامه دوم توسعه اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی جمهوری اسلامی ایران (۱۳۷۴-۱۳۷۸).

مجلس شورای اسلامی. (۱۳۷۹). قانون برنامه سوم توسعه اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی جمهوری اسلامی ایران (۱۳۷۹-۱۳۸۳).

مجلس شورای اسلامی. (۱۳۸۳). قانون برنامه چهارم توسعه اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی جمهوری اسلامی ایران (۱۳۸۴-۱۳۸۸).

مجلس شورای اسلامی. (۱۳۸۹). قانون برنامه پنجم توسعه اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی جمهوری اسلامی ایران (۱۳۹۰-۱۳۹۴).

مجلس شورای اسلامی. (۱۳۹۶). قانون برنامه ششم توسعه اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی جمهوری اسلامی ایران (۱۳۹۶-۱۴۰۲).

مجلس شورای اسلامی. (۱۴۰۳). قانون برنامه هفتم توسعه اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی جمهوری اسلامی ایران (۱۴۰۳-۱۴۰۷).

19th Iranian Soil Science Congress
2-4 December, 2025

نوزدهمین کنگره علوم خاک ایران
۱۱ تا ۱۳ آذر ۱۴۰۴

مدیریت جامع نگر و هوشمند خاک و آب

Holistic and Smart Soil and Water Management

دانشکده‌گان کشاورزی و منابع طبیعی دانشگاه تهران

College of Agriculture & Natural Resources, University of Tehran

۳۲۰۳۱-۰۴۲۵۰

شفیع پور، م و صفار، ن (۱۳۹۲). آینده‌ای که می‌خواهیم، دستاورد کنفرانس سازمان ملل پیرامون توسعه پایدار "ریو + ۲۰".
معظمی، ن (۱۳۸۳). نقش به‌کارگیری فن‌آوری زیستی (بیوتکنولوژی) در رشد و توسعه کشاورزی، پژوهشکده بیوتکنولوژی سازمان پژوهش‌های علمی و
صنعتی ایران.
شریعتمدار، محمد حسین و همکاران (۱۳۹۹). گزارش امنیت غذایی کشور، ارزیابی خوداتکایی و غذایی با نگاهی به وضعیت عرضه و مصرف مواد غذایی در
جامعه (۱۳۷۹-۱۳۹۷)، مرکز ملی مطالعات راهبردی کشاورزی و آب‌اتاق.
زند، اسکندر و همکاران (۱۳۹۹). تنوع زیستی، مفاهیم، کنوانسیون و ساختار، سازمان تحقیقات، آموزش و ترویج کشاورزی و کنوانسیون تنوع زیستی.
سازمان امور اراضی کشور (۱۳۸۹). مجموعه قوانین و مقررات مرتبط با حفظ و کاربری اراضی زراعی و باغ‌ها.
سازمان برنامه و بودجه (۱۳۷۸). سند برنامه سوم توسعه اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی جمهوری اسلامی ایران (۱۳۷۹-۱۳۸۳) پیوست شماره ۲ لایحه
برنامه، جلد اول.
سازمان برنامه و بودجه (۱۳۷۸). سند برنامه سوم توسعه اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی جمهوری اسلامی ایران (۱۳۷۹-۱۳۸۳) پیوست شماره ۲ لایحه
برنامه، جلد دوم.
مرکز پژوهش‌های مجلس شورای اسلامی (۱۳۷۹). قانون برنامه سوم توسعه اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی جمهوری اسلامی ایران.
معاونت حقوقی ریاست جمهوری، بی‌تا، قانون حفاظت و بهسازی محیط زیست، مصوب ۲۸/۰۳/۱۳۵۳ مجلس شورای ملی.
معاونت حقوقی ریاست جمهوری، بی‌تا، قانون توزیع عادلانه آب، مصوب ۱۶/۱۲/۱۳۶۱ مجلس شورای اسلامی.
معاونت آب و خاک (۱۴۰۲). دفتر امور خاک کشاورزی، قانون و آیین‌نامه اجرایی حفاظت از خاک.